

Ġarîbü'l-Kur'ân Bağlamında el-Herevî'nin

Kitâbü'l-ġarîbeyn fi'l-Ġur'ân ve'l-ġadîs İsimli Eserine Genel Bir Bakış

(al-Harawî in the Context of Gharîb al-Qur'ân Genre

An Overview of Kitâb al-Gharîbân fi'l-Qur'ân wal-ġadîth)

Bayram AKTAŞ

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı Dr., Directorate of Religious Affairs

Tefsir Anabilim Dalı Department of Tafsir

Düzce | Türkiye Düzce | Türkiye

Bayramaktas79@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-6705-1166>

<https://ror.org/007x4cq57>

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi

Article Types | Research Article

Geliş Tarihi | 21/Şubat/2025

Received | 21/February/2025

Kabul Tarihi | 12/Haziran/2025

Accepted | 12/June/2025

Yayın Tarihi | 30/Haziran/2025

Published | 30/June/2025

Bir İç- İki Dış Hakem

One Internal- Two External Referees

Çift Taraflı Kör Hakemlik

Double-Blind Refereeing

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

No conflict of interest declared.

Bu Makale iTenticate aracılığıyla taranmıştır.

This Article was scanned by iTenticate

Etik Bidirim | ilmiyat@gop.edu.tr

Ethics Notice | ilmiyat@gop.edu.tr

Lisans | CC-BY-NC-ND 4.0

Licence | CC-BY-NC-ND 4.0

Atıf | Cite as:

Aktaş, Bayram. “Ġarîbü'l-Kur'ân Bağlamında el-Herevî'nin Kitâbü'l-Ġarîbeyn fi'l-Ġur'ân ve'l-ġadîs İsimli Eserine Genel Bir Bakış [Al-Kharawî in the Context of Ġharîb al-Qur'ân Genre An Overview of Kitâb al-Ġarîbayn fi al-Kur'ân wa al-ġadîth]”. Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat 13/1 (Haziran | June 2025), 235-262.

<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1644753>

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

al-Harawī in the Context of Gharīb al-Qur'ān Genre

An Overview of Kitāb al-Gharībān fi'l-Qur'ān wal-ḥadīth

Abstract: When we look at the tafsir activities that started with the Prophet, it is seen that lexical explanations are important. Likewise, it also available in the exegetical narratives dating back to the first generation and especially incognita words that bear ambiguity in terms of connotation and need explanation come to the fore. The science that deals with the words that come from a dialect other than the dialect of Quraysh, or that come from foreign languages and are not easily known, is called the science of the gharīb al-Qur'ān. Similarly, the science that deals with the words in the ḥadīth that need lexicographical explanation is called the science of gharīb al-ḥadīth. The works that gathered the abstruse words in the verses and ḥadīth, which are important for every aspect of their lives as they are the main sources of Muslims, brought forth the genre of gharībān. This genre was pioneered by Ahmad b. Muhammad al-Harawī (d. 401/1011) with his work Kitāb al-gharībān fi'l-Qur'ān wal-ḥadīth. All of the later gharībān studies were based on his work, either as a summary in the form of a summary or as a subsidiary to complement what was lacking. The main purpose of this study is to reveal the characteristics of Kitāb al-gharībān, which was written in the fifth century of hijrī, when the genre of the gharīb al-Qur'ān reached their maturity, and to reveal its overlapping and differentiating aspects with the science of the gharīb al-Qur'ān. Our article is different in that it is the first study to deal with Kitāb al-gharībān, which is the first example of the genre of gharībān, individually. Kitāb al-gharībān is in harmony with the works of the gharīb al-Qur'ān in terms of style and content. However, with the advanced alphabetical organization applied, it has a systematic structure that facilitates access to the strange word. In addition, while his contemporaries in the strange Qur'āns were word-centered in the explanation of the strange word, Kitāb al-gharībān is based on verse and ḥadīth, and in line with the early strange Qur'ān, explanations were made mainly in the context of verse and ḥadīth. Descriptive and comparative analysis methods were used in the article.

Keywords: Tafsīr, Ahmad b. Muhammad al-Harawī, Gharīb al-Qur'ān, Gharīb al-ḥadīth, Gharībān.

Ġarībū'l-Kur'ān Bağlamında el-Herevî'nin

Kitâbü'l-ġarībeyn fi'l-Ḳur'ān ve'l-ḥadīṣ İsimli Eserine Genel Bir Bakış

Öz: İlk müfessir Hz. Peygamberle başlayan tefsir faaliyetlerine bakıldığında kelime merkezli izahların önem arz ettiği görülmektedir. Ashâb-ı kirâmın tefsir örneklerinde de benzeri bir durum görülmekte ve özellikle anlamı izaha muhtaç ġarīb kelimeler ön plana çıkmaktadır. Kur'ân'da, manası kolaylıkla bilinmeyen, anlaşılması güç lafızlar vardır. Tefsir ilminde Kur'ân'daki bu tür kelimelerin açıklanması ġarībū'l-Kur'ân'ın konusunu teşkil etmektedir. Benzer şekilde hadislerde yer alıp manası izaha muhtaç lafızlar vardır. Söz konusu lafızlar da ġarībū'l-hadīs'in konusunu teşkil etmektedir. Müslümanların temel kaynağı olması itibarıyla yaşamlarının her alanı için önem arz eden âyet ve hadislerde yer alan ġarīb lafızları bir araya getiren eserler ġarībeyn yazım geleneğini ortaya çıkarmıştır. Bu yazın türünün öncülüğünü *Kitâbü'l-ġarībeyn fi'l-Ḳur'ān ve'l-ḥadīṣ* isimli eseriyle Ahmed b. Muhammed el-Herevî (öl. 401/1011) yapmıştır. Sonraki dönem ġarībeyn çalışmalarının tamamı, ya onun eserinin özeti mahiyetinde bir muhtasar ya da eksiklerini ikmal edici türden bir tekmile olarak inşa edilmiştir. el-Herevî'nin *Kitâbü'l-ġarībeyn*'inin ġarībū'l-Kur'ān yönünden incelenmesi çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Temel amacı ise ġarībū'l-Kur'ān eserlerinin olgunluk çağına ulaştığı hicri beşinci asırda telif edilen ve söz konusu eserler arasında gösterilen *Kitâbü'l-ġarībeyn fi'l-Ḳur'ān ve'l-ḥadīṣ* adlı eserin muhteva ve metoda dair hususiyetlerini, ġarībū'l-Kur'ān ilmiyle örtüşen ve farklılaşan yönlerini tespit etmektir. Ġarībeyn türünün ilk örneği olan *Kitâbü'l-ġarībeyn*'i münferiden ele alan

ilk çalışma olması yönüyle makalemiz önem arz etmekte olup elde edilen verilerin ġarîbü'l-Kur'ân ilminin ġarîbeyn türü çalışmalarıyla ortak ve farklı yönlerini ortaya koyması hasebiyle literatüre katkısı sağlayacağı düşünülmektedir. *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'in muhtevası ġarîbü'l-Kur'ân eserleriyle uyumluluk arz etmektedir. Bununla beraber uygulanan gelişmiş alfabetik tertiple eserin ġarîb kelimeye ulaşımı kolaylaştıran sistematik bir yapıya büründüğü görülmüştür. Ayrıca muâsırı olduğu ġarîbü'l-Kur'ân'larda ġarip lafzın izahında kelime merkezli hareket edilirken *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'de ayet ve hadis esaslı hareket edilip erken dönem ġarîbü'l-Kur'ân eserleriyle uyumlu bir biçimde ağırlıklı olarak âyet ve hadis bağlamında açıklamalar yapıldığı tespit edilmiştir. Makale nitel bir araştırma olup konunun yapısı gereği ağırlıklı olarak deskriptif/ tasviri yöntem, kısmen de mukayeseli tahlil yöntemi kullanılmıştır. Makalenin sınırları içerisinde *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'in ġarîbü'l-Kur'ân eserlerinin tamamı üzerinden bir mukayesesi mümkün olamayacağı için erken dönem eserlerinden ibn Abbas'a isnad edilen meşhur iki eser *Kitâbü'l-lugât* ve *Tefsiru İbn Abbas el-müsemma bi-sahifeti Ali b Ebi Talha* ile türün olgunluk döneminde telif edilen İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ıyla mukayesesi ile yetinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ahmed b. Muhammed el-Herevî, Ġarîbü'l-Kur'ân, Ġarîbü'l-hadis, Ġarîbeyn.

Giriş

Yüce Allah insanlık serüveninin başladığı ilk andan itibaren kullarını başıboş bırakmamış, ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'le başlayan vahye dayalı iletişim Hz. Muhammed dönemine kadar süre gelmiştir. Vahy-i ilâhîyi insanlara ulaştıran elçi ve onun konuştuğu dil iletişimin iki temel unsuru olmuştur. İslâm'ın asli kaynakları olan Kur'ân ve hadisler dini ilimlerin, dünya ve ahirete yönelik bilgilerin tamamının merkezinde yer almıştır. Âyetlerin mushaf haline getirilip iki kapak arasında toplanması, hadislerin yazılıp metin olarak kaynaklarda yerini almasıyla beraber Allah ve Resulünün mesajları söz konusu metinler üzerinden bir dil vasıtasıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Nitekim erken dönemden itibaren tefsir faaliyetleri Kur'ân kelimeleri üzerinde ve özellikle anlamı kapalı olan “ġarîb” lafızlar özelinde yoğunlaşmış, tefsir edebiyatının ilk numunelerini ise “ġarîbü'l-Kur'ân” türü eserler teşkil etmiştir.¹

Ġarîbü'l-Kur'ân türü telifatın bir benzeri ilerleyen süreçte hadisler üzerinde yapılmış, Allah Resulünün sözleri arasında manası kapalı olanları beyan etmek için “ġarîbü'l-hadis” türü eserler ortaya konulmuştur. Ġarîbü'l-Kur'ân ve ġarîbü'l-hadis alanında önemli sayıda eseri içeren bir literatür ortaya çıkmış, başlangıçta sınırlı sayıdaki ġarîb lafızlar ilerleyen süreçte çoğalmıştır.² Kelime sayısındaki artışın neticesinde eserler muhteva olarak genişlerken aynı zamanda süre

1 Ebu Muhammed Mekki b. Ebû Tâlib Hamuş b. Muhammed, *el-'Umde fi ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlı (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1981), 18; Abdulhamîd Seyyid Tilib, *Ġarîbü'l-Kur'ân ricâlühü ve Menâhicuhü min İbn Abbas ile Ebî Hayyân* (Kuveyt: b.y. 1986), 4; Müsâid b. Süleyman b. Nâsır et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lugaviyyûn li'l-Kur'ân'il-Kerîm* (Riyad: Dâru İbn el-Cevzî, 2002), 123.

2 Mustafa Kurt, *Ġarîbü'l-Kur'ân ve Ġarîbü'l-Kur'ân'a Dair Müstakil Eserler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984), 61, 65; Bayram Aktaş, *Fahreddin Râzi Tefsirinde Ġarîbü'l-Kur'ân* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 130-138; Veli Kayhan, *Ġarîbü'l-Hadis İlmi - Mahiyeti, Tarihçesi, Müellifler ve İstanbul kütüphanelerindeki yazmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984), 35-44; Yusuf Akgül, *Edebi Bir Tür Olarak Ġarîbü'l-Hadis: Kaynak - Metot ve Muhteva Analizi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 4-8, 54-57.

sıralamasına dayalı sistemden alfabetik sisteme geçerek yöntem olarak da değişmiştir.³ Ğarîbü'l-Kur'ân ve ğarîbü'l-hadis türü eserlerdeki ortaya çıkan değişim bu alanlardaki birikimden istifade ederek her iki alanı bir araya getiren “ğarîbeyn” türü eserlerin telifiyle daha kapsamlı bir boyut kazanmıştır. Bu işin öncülüğünü *Kitâbü'l-ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadis* adlı eseriyle hicri beşinci yüz yılın önemli âlimlerinden Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî (öl. 401/1011) yapmıştır.

Makalede temel amacımız, ğarîbü'l-Kur'ân ilminin mushaf tertibinden alfabetik tertibe geçmesi, sınırlı sayıdaki ğarib lafızdan tüm Kur'an lafızlarını kapsar hale gelmesi itibariyle⁴ belli bir sistematığa kavuştuğu hicri beşinci yüzyılda⁵ yaşayan Herevî'nin *Kitâbü'l-ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadis*'inin ğarîbü'l-Kur'ân literatürüyle ortak ve farklı yönlerini tespit etmektir. Böylelikle ğarîbü'l-Kur'ân ilminin en seçkin eserlerinin ortaya konulduğu çağda yaşayan Herevî'nin döneminde söz konusu ilmin ulaştığı seviye, ğarîbü'l-Kur'ân terkinde ortaya konulan muhteva ve takip edilen metotlar tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu amaca ulaşmak için makalemizin muhtevası şu sorular çerçevesinde şekillendirilmiştir:

1) Herevî kimdir ve ilmi faaliyetleri nelerdir?

2) Ğarîbü'l-Kur'ân ilmi nedir ve ğarîbeyn ifadesi ile ne kast edilmektedir?

3) Herevî'nin *Kitâbü'l-ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadis* adlı eserinin önemi ve ğarîbü'l-Kur'ân tertibi içindeki konumu nedir?

Kitâbü'l-ğarîbeyn'in Ğarîbü'l-Kur'ân literatürü içindeki konumunu tespit edebilmek için, günümüze ulaşan en eski ğarîbü'l-Kur'ân örneklerini teşkil eden ve bu ilmin öncüsü olan İbn Abbas'a isnad edilen eserlere müracaat edilmiştir. İbn Abbas'a isnad edilen *Kitâbü'l-lugât fi'l-Kur'ân* ve bir diğer eser olan Ali b. Ebu Talha tarafından gelen *Tefsiru İbn Abbas el-Müsemma bi-Sahîfeti Ali b. Ebi Talha an İbn Abbas fi Tefsiri'l-Kur'ân'il-Kerîm*'in yanı sıra Herevî'nin çağdaşı olan ve ğarîbü'l-Kur'ân edebiyatının en meşhur örneğini ortaya koyan Râğıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân* isimli eserine hem atıfta bulunulmuş hem de bu eserleri muhteva olarak mukayese etmek için örnek teşkil edecek belirli içerikler tabloya dökülmüştür. Başlangıçta herbir başlık için

3 Dilbilimsel tefsir literatürü için bk. İsa Hızıroğlu, “Me'âni'l-Kur'ân Eserlerinin Tarihsel Süreci” *Genç Müttefekkir Dergisi* 3/2 (Aralık 2022), 620-632; Ğarîbü'l-Kur'ân ilminin erken ve olgunluk dönemi eserlerinin mukayesesi için bk. Bayram Aktaş, “Abdullah b. Abbas ve Râğıb el-İsfahânî'nin Ğarîbü'l-Kur'ân'a Katkılarına Mukayeseli Bir Bakış (İbn Abbas'ın Ğarîbü'l-Kur'ân'ları ve İsfahânî'nin el-Müfredât'ı Bağlamında)”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2021), 259-296.

4 İbn Abbas'la başlayan ğarîbü'l-Kur'ân faaliyetlerinin ilk örneklerinde sınırlı sayıda ğarib kelimenin konu edildiği ve mushaf tertibinin uygulandığı görülmektedir. Örnekler için bk. Selâhaddin el-Müneccid, *Kitâbü'l-lugât fi'l-Kur'ân*. (Kahire: Matbaatu'r-Risâle, 1946), 20-56; Abdulmun'im Reccal, *Tefsiru İbn Abbas el-müsemma bi-Sahîfeti Ali b. Ebi Talha 'an İbn Abbas fi tefsiri'l-Kur'ân'il-Kerîm*. (Beyrut: Muessesetü'l-Kütübü's-Sikâfiyye, 1991) 77-544. Diğer taraftan hicri beşinci yüzyılda ortaya konulan türün en meşhur eseri kabul edilen Râğıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*'i ile birlikte Kur'ân kelimelerinin tamamının ğarîbü'l-Kur'ân kapsamına alınarak açıklandığı görülmektedir. Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*, (*el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*) thk. Safvan Adnan Dâvudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2009), 57-895.

5 Ahmed b Hasan Ferhat, *Me'âcîmu müfredâtı'l-Kur'ân (müvâzene ve mukterahât)* (Medine: Câmi'atu'l-İmârât-Kısmu'd-Dirâseti'l-İslâmiyye), 10; Aktaş, “Abdullah b. Abbas ve Râğıb el-İsfahânî'nin Ğarîbü'l-Kur'ân'a Katkılarına Mukayeseli Bir Bakış”, 262.

tablolar eşliğinde mukayese yapma niyeti taşımakla beraber, bu durumun makalenin sınırlarını aşması ve ġarîbeyn türünün temelini (esasını) oluşturmaya istinaden bu çalışmada âyet ve hadis bölümü yeterli görülmüştür.

Öncelikle müellifin hayatına ilişkin öz/kısa bilgiler sunmak konunun izahına önemli katkı sağlayacaktır. Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin hayatı ile ilgili, kaynaklarda kapsamlı bilgiler yer almamaktadır. Müellif hakkındaki malumatlar ağırlıklı olarak meşhur eseri *Kitâbü'l-ġarîbeyn* merkezli olup isim ve künyesinden yola çıkılarak yapılan yorumlar, hoca ve talebeleriyle ilgili sınırlı bilgiler, müellifin şahsına yönelik methiyeler ve vefat tarihinden ibarettir.⁶

Doğum yerine dair aşağıda yer vereceğimiz üzere terâcim/biyografi kaynaklarında kesin bir bilgi yoktur. İbn Hallikân (öl. 681/1282), Horasan şehirlerinden olan Herat'a nispetle kendisine Herevî denildiğini; Yine Herat'ın köylerinden olan Fêşân/Bâşân'a nispetle Fâşânî/Bâşânî denildiğini beyan etmektedir.⁷ Yâkût el-Hamevî (öl. 626/1229) ise Fêşân'ın Merv'in bir nahiyesi olduğunu zikretmektedir.⁸ Her iki bilgin de doğum tarihi ile ilgili bir malumat vermemektedir. Tefsir, hadis ve dil sahasında yetkin bir sima olup döneminin seçkin âlimleri arasında (kibâru'l-ulemâ) gösterilen Herevî'nin makalemize konu teşkil eden *Kitâbü'l-ġarîbeyn* ve kaynak eserlerde isminin geçmesi dışında varlığı hakkında henüz bir bilgi elde edilemeyen *Kitâbü vülâti Herât* günümüzde bilinen iki eseridir.⁹

Herevî, ġarîbü'l-Kur'ân ve ġarîbü'l-ġadîs ilimlerini iki kapak arasında cem eden ilk kişi olması itibarıyla bu işin öncülüğünü yapmış, haklı olarak *Kitâbü'l-ġarîbeyn* ile şöhret bulmuştur.¹⁰ İbn

⁶ İbn Hallikân *Vefeyâtü'l-a'yân*'da "Kitabı ve Ebu Mansur el-Ezherî ile olan yakınlığı dışında zikredecek bir malumat bulamadım" demek suretiyle müellif hakkındaki sınırlı bilgiye dikkat çekmiştir. Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 1/95-96; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Baġdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977) 4/231; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ'*, thk. Şuayb Arnavût - Muhammed Naîm el-Araksûsî (Beyrut: Müesssetü'r-Risâle, 1996), 17/146-147; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnavût - Türki Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsü'l-Arabî, 2000), 8/76; Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed İclî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, 1964), 4/84-85; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: İsa el-Bâbi el-Halebî, 1964), 1/371. Tilib, *Ġarîbü'l-Kur'ân*, 293; Muhsin Demirci, "el-Herevî, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/220.

⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/95-96. Tilib, *Ġarîbü'l-Kur'ân*, 293; Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-ġadîs*, thk. Ahmed Mezid el-Ferîdî (Riyad: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1999), 12.

⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/231; Tilib, *Ġarîbü'l-Kur'ân*, 293.

⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* 2/491; Suyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât*, 1/371; Tilib, *Ġarîbü'l-Kur'ân*, 294; Demirci, "el-Herevî", 17/221.

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/95-96. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* 2/491; Tilib, *Ġarîbü'l-Kur'ân*, 294. Kur'ân'da yer alan ġarib kelimeleri ilk ele alan çalışmalar ilerleyen bölümlerde örnekleriyle açıklanacağı üzere İbn Abbas'a isnad edilmektedir. Hadislerde geçen ġarib kelimelerin ilk defa kimin tarafından ele alındığı hususunda ihtilaf bulunmakla beraber ilk müstakil eser verenin Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824 [?]) olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu Musa Muhammed b. Ebî Bekir İsâ el-Medîni el-İsfâhânî, *el-Mecmû'u'l-muġiş fi ġarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-ġadîs*,

Hallikân, Herevî'yi ulemânın büyüklerinden addederken *Kitâbü'l-ğarîbeyn*'i ise şöhreti her yere yayılan faydalı bir kitap olarak nitelendirmiştir.¹¹ Zehebî (öl. 748/1348), Onu “Allâme Ebu Ubeyde Sâhibü'l-ğarîbeyn” diye anmaktadır.¹² Zerkeşî (öl. 794/1392) *Kitâbü'l-ğarîbeyn*'i alanın en meşhur iki eserinden biri olarak zikretmektedir.¹³ Semin el-Halebî (öl. 756/1355), eserinin hemen başında *ğarîbü'l-Kur'ân* sahasında çok sayıda önemli eserin telif edildiğini söyleyip ilk olarak Herevî'nin *Kitâbü'l-ğarîbeyn*'ini *ğarîb* ismi ile anmaktadır.¹⁴ *Ğarîbü'l-Kur'ân* türü eserleri ve müelliflerini araştırma konusu edinen Tilib ise söz konusu eseri şu ifadelerle tavsif etmektedir: “Kendi döneminde gökteki güneş misali ufukta parlamış, herkes ondan istifade etmiş, bilginler ondan rivayette bulunmak için adeta birbirleriyle yarışmışlardır.”¹⁵

Herevî hakkındaki bilgiler ağırlıklı olarak konu ile ilgili ilk malumatı ortaya koyan İbn Hallikân'a dayanmakta ve ondan elde edilen bilgiler üzerine inşa edilen yorumlardan oluşmaktadır. Bununla birlikte Herevî'nin hayatını konu edinen kaynaklarda vefat tarihi olarak hicri 401 yılının Recep ayı zikredilmektedir.¹⁶ Bu durumdan, hayatıyla ilgili sınırlı malumat bulunan bir âlimin telif ettiği *Kitâbü'l-ğarîbeyn* ile şöhrete kavuştuğu ve vefatının geniş kesimlerin dikkatini çektiği anlaşılmaktadır.

1. *Ğarîbü'l-Kur'ân* İlmi ve *Ğarîbeyn* Olgusu

Kur'ân ayetlerini nüzü'lü, kıraatı, nâsihi mensûhu, mecâzı, müşkili gibi çeşitli yönlerden incelemeye tabi tutan, Kur'ân'ın anlaşılması için önemli meseleleri inceleyen ilimlere “ulûmu'l-

thk. Abdülkerîm el-Azbâvî (Cidde: Dâru'l-Medeni li'd-Dibâati ve'n-neşr, 2005), 1/10; Yaşar Kandemir, “Ğarîbü'l-hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989.), 13/376; Veli Kayhan, *Ğarîbü'l-Hadis İlmi -Mahiyeti, Tarihçesi, Müellifler ve İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984.) 19; Temel hadis kaynaklarından Buhârî'nin Sahihî'nde çok sayıda lugavi açıklama bulunmaktadır. Bunların ekserisini ayetlerde geçen *ğarîb* kelimeler oluşturmaktadır. (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, el-Câmi'u's-Sağîh, thk. Şeyh Muhammed Ali el-Kutb - Şeyh Hişam el-Buhârî (Beyrut: Mektebetü'l el-Asriyye, 2007), “Kitâbu't tefsîr”, 3/1349-1604; Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956), 117-123; Buhârî, ayrıca hadislerde geçen *ğarîb* kelimelerin anlamlarını da izahtan gere durmamıştır. Örnekler için bk. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sağîh*, “Cihâd ve's-Siyer”, 70, (No: 2887).

¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/96.

¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 17/146.

¹³ Bedreddin Muhammed b Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ğur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türas, 1984), 1/291.

¹⁴ Ebu'l-Abbâs Şihâbeddin Ahmed b. Yusuf b. İbrahim (Abdiddâim = es-Semin) el-Halebi, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûni's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.) 1/38. Semin'in burada Herevî'nin eserini *ğarîb* ismiyle zikrederek *ğarîbü'l-Kur'ân* türü eserler içinde anması zannımızca onun eseri görmemesinden, ayrıca *Kitâbü'l-ğarîbeyn* türünün ilk örneği olması ve muhteva olarak *ğarîbü'l-Kur'ân* tarzını yansıtmayı itibarıyla kendi döneminde *ğarîbü'l-Kur'ân* yönüyle ön plana çıkmasından kaynaklanmıştır.

¹⁵ Tilib, *Ğarîbü'l-Kur'ân*, 294.

¹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/96; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ* 2/491; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/147; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 8/76; Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 4/84-85; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/371; Tilib, *Ğarîbü'l-Kur'ân*, 293.

Kur'ân" denilmektedir.¹⁷ Söz konusu ilimlerden bir tanesi de Kur'ân'-ı Kerîm'de anlamı izaha muhtaç olan lafızları konu edinen Ġarîbü'l-Kur'ân ilmidir. Ġarîbü'l-Kur'ân terkinin ilk kısmını oluşturan Ġarîb lafzı Arapça beşinci babdan (غُوبٌ – يَغُوبُ – غُزَابٌ) sülasi kökünden türemiş olup aslî manası uzaklıktır. Sözlük manası itibariyle “uzakta olan, alışılmıştan uzak acayip ve tuhaf bir durumda olan, bir şeyde ısrar eden, az bulunan, yabancı, bilinmeyen, kapalı” gibi anlamlara gelmektedir. Bu sebepten uzakta bulunan kişiye ve manası kapalı söze Ġarîb (غريب), vatanından uzakta bulunmaya ve uzaklara gitmeye gurbet (الغربة), cahiller arasında sınırlı sayıda kaldıkları için bilginlere gurabâ (غرباء), kuyunun derinliklerinde kaybolup gittiği için kovaya Ġarb (غرب), kim tarafından atıldığı bilinmeyen oka sehmun Ġaribun (سَهْمٌ غَرِبٌ) denilmiştir.¹⁸

Kur'ân'da 19 yerde 13 farklı biçimde kullanılan lafzın, Kur'ân kelimesiyle oluşturduğu terimsel anlama baktığımızda sözlük manasıyla yakın bir irtibatının bulunduğu görülmekte, Kur'ân'da manası izaha muhtaç lafızları inceleyen ilim dalına Ġarîbü'l-Kur'ân denilmektedir.¹⁹ Kur'ân'da bir kelimeyi Ġarîp kılan unsurlara baktığımızda şu üç durumun ön plana çıktığı görülmektedir:

- Zamanla farklı dillerden geçerek Arap diline yerleşen muarreb bir kelime olması²⁰
- Arap dili bünyesinde çok kullanılmayıp Kureyş dışı bir lehçeden gelmesi²¹

¹⁷ Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-'irfan fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvez Ahmed Zemeralî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1995), 1/12-15; Abdülhamit Birışık, “Ulûmu'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/132.

¹⁸ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Abdulhamîd el-Handâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002), 3/271-273. Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgîp el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2009), 604-605; Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 3/156; Serdar Mutçalı, *el-Mu'cemü'l-'Arabiyyü'l-hadîs* (İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1999), 663; Sadrettin Gümüş, “Ġarîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6 (1987-1988), 10.

¹⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul. Bilmen Yayınları, 1974), 1/119; İsmail Cerrhaoglu, “Ġarîbu'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 13/379; İsmail Cerrhaoglu, “Tefsirde Atâ b. Ebi Rabah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Ġarîbü'l-Kur'ân'ı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (1978), 17-104; Aktaş, *Fahreddin Râzî Tefsirinde Ġarîbü'l-Kur'ân*, 94.

²⁰ Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîkî (öl. 540/1145) muarreb (Dahîl) kelimelere dair meşhur eseri *el-Mu'arreb mine'l-kelâmi'l-a'cemî 'alâ ħurûfi'l-mu'cem*'de Kur'an'a yedi dilden (Farsça, Yunanca, Latince, Süryânice, İbrânice, Habeşçe ve Hindçe) kelime geçtiğini beyan eder. Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb mine'l-kelâmi'l-a'cemî 'alâ ħurûfi'l-mu'cem*, thk. F. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1990), 31-63; Konuyla ilgili bir diğer eser olan *el-Mühezzeb fîmâ vaċa'a fi'l-Kur'ân mine'l-mu'arreb*'de ise Suyûtî (öl. 911/1505) Kur'ân'a 11 dilden (Farsça, Habeşçe, Nabatça, Süryânice, İbrânice, Rumca, Kiptice, Berberice, Hindçe, Zencice, Türkçe) kelime geçtiğini ifade etmektedir. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Mühezzeb fîmâ vaċa'a fi'l-Kur'ân mine'l-mu'arreb* thk. et-Tihâm er-Râcî el-Hâşimî (Mağrib: Matbaatu'l-Fedâle ts.), 66-167; Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed b. Ali. (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004) 1/429-430; Aslan Çıtır, “Ulûmü'l-Kur'ân Tarihinde Ehlü'l-Me'ânî Âlimlerin Eserlerini Temellendiren Erken Dönem Müfessirleri ve Eserleri Üzerine İncelemeler”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 12/1 (2024), 11.

²¹ Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1/359; el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb*, 13-17; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/119; Ahmet Bulut, “Kur'ân'a Dâir Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/4 (1992), 129.

- Anlamının ancak araştırmayla bilinebilen kapalı bir lafız olması.²²

Kur'an'da 700 civarında olduğu ifade edilen anlamı kapalı lafızların sayısının; topluma, kişilere ve döneme göre değişiklik arzettiğini söylemek mümkündür.²³ Müşkil kelimelerin manalarının çok erken dönemden itibaren izah edilmeye çalışıldığı hatta Hz. Peygamber dönemine kadar uzandığı hadislerden anlaşılmaktadır. Bir bedevi Peygamber efendimize on civarında âyette geçen (الصُّور) kelimesinin anlamını sormuş, O da (قَرْنٌ يُنْفَخُ فِيهِ) “kendisine üfürülen bir boynuzdur” ifadeleriyle kelimeyi açıklamıştır.²⁴

Sahabe-i kirâmın da ġarîb kelimelerle iştigal ettiği başta şiir olmak üzere çeşitli lugavî malzemelerden istifade ederek söz konusu anlamı kapalı lafızları açıklama yoluna gittikleri görülmektedir. Örneğin ġarîbü'l-Kur'ân ilminin öncü simalarından olan İbn Abbas'la Harici reisi Nâfi b. Ezrak arasında geçen diyalogdan oluşan *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak*'ta 200 civarında ġarîp lafız açıklanmış her birinin manası şiirle istişhad edimiştir.²⁵

Bir yandan Kur'ân'ın kendisine inzal edildiği Hz Peygamber ve onun seçkin talebeleri sahabenin ahirete irtihaliyle vahyin canlı şahitlerinden mahrumiyet, diğer yandan İslam coğrafyasının genişlemesiyle Arap olmayan milletlerin İslam dinine girmesi ve kültürler arasındaki yoğun etkileşimin sonucu dildeki selikanın azalması ġarîb kelime sayısının artışına yol açmıştır.²⁶

ġarîb kelimesinin mensûb ve mecrûr halindeki tesniye kalıbını içeren, iki ġarîb anlamını ihtiva eden ġarîbeyn terimi, Kur'ân ve hadislerdeki izaha muhtaç lafızları konu edinen eserlerin isimlerinde kullanılmaktadır. İslam diniyle ilgili bütün dünyevî ve uhrevî malumatın asli kaynağı Kur'ân ve hadislerdir. Kur'ân'la beraber İslam dininin ikinci ana kaynağını oluşturması hasebiyle âyetlerde geçen müşkil lafızlara yönelik çalışmaların bir benzeri zamanla ve ortaya çıkan ihtiyaç neticesinde hadisler üzerinde yapılmış ve ġarîbü'l-hadis ilmi ortaya çıkmıştır.²⁷ İlerleyen süreçte önemine binâen bu iki kaynaktan geçen müşkil kelimeleri, alfabetik tertibe göre sıralayıp onlara

²² Suyûtî, *el-İtkân*, 343; Aktaş, *Fahreddin Râzî Tefsirinde ġarîbü'l-Kur'ân*, 94.

²³ Ali Bulut, “Kur'an Filolojisine Dâir İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20-21 (2005), 394.

²⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Râid b. Sabri b. Ebi Alfe, (Riyad: Dâru'l-Hidâne lin-neşr ve't-tevzi, 2015), Tefsiru'l-Kur'an, 40, B, (no: 3244); Ayrıntılı bilgi için bk. Aktaş, *Fahreddin Râzî Tefsirinde ġarîbü'l-Kur'ân*, 108-113.

²⁵ Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî, *Mu'cemü ġarîbi'l-Kur'ân mustehracen min Sahîhi'l-Buhârî* (Kahire: Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabi, 1950), 234- 292.

²⁶ ġarîb kelimeyle ilgili ilk çalışmalar hicri 1. asırda Abdullah İbn Abbas (öl. 68/687-88) öncülüğünde başlamış olup tespitlerimize göre ġarîb kelimeye dair ilk tanımlama hicri 4. asırda yaşayan ġarîbü'l-hadis müellifi Süleyman Hattâbî (öl. 388/998) tarafından yapılmıştır. Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî, *ġarîbü'l-hadis*, thk. Abdülkerim İbrâhim el-Azbâvî (Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, 1982), 1/53. Ayrıntılı bilgi için bk. Aktaş, *Fahreddin Râzî Tefsirinde ġarîbü'l-Kur'ân*, 70-95.

²⁷ İbn Nedim hicri 377 (987) yılında kaleme aldığı İslâm âleminde bibliyografi türünün ilk örneğini teşkil eden *el-Fihrist*'inde 25 tane ġarîbü'l-hadis eserinin ismine yer verir ve ilk olarak *Kitabu ġarîbi'l-Kur'ân'i'l-hadis li-Ebî Ubeyde* adıyla Ebu Ubeyde'nin *ġarîbü'l-Kur'ân'i'l-hadis*'ini zikreder. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Darul-Marife, ts.), 129; M. Yaşar Kandemir, “ġarîbü'l-hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/376-378.

ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla tekmile mahiyetinde cem eden üçüncü tür eserler telif edilmiştir ki *Kitâbü'l-ġarîbeyn* bu türden bir çalışmadır. Ġarîbeyn türünün, ġarîbü'l-Kur'ân ve ġarîbu'l-hadise dair çalışmaları cem etmek, her iki asli kaynakta yer alan müşkil sözcükleri, alfabetik olarak sistematik hâle getirip bu lafızlara ulaşımı kolaylaştırma amacının bir neticesi olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'le âyet ve hadislerde geçen ġarîb terimleri iki kapak arasında cem eden ilk kişi olup, yeni bir telif türü ortaya koymuştur. Bir anlamda ġarîbü'l-Kur'ân ve ġarîbü'l-hadis ilimlerini de pratikte bir araya getirmiştir denilebilir.

Eserin kaynaklarına baktığımız zaman şunları söyleyebiliriz. Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'in mukaddimesinde “Benden önce, bu iki ilmin ġarîb lafızlarının cem edilmesini, onları anlamaya yarayacak her şeyin güzel bir tertip, yeterli bir ölçüyle toplanmasını ummuştum. Ancak amacımıza uygun şekilde bu işin kimse tarafından yapılmadığını gördüm. Biz öncüsü olduk.”²⁸ demek suretiyle onun âyet ve hadislerdeki müşkil lafızları bira araya getirmeyi, yapılan çalışmaları cem etmeyi hedeflediği görülmektedir. Dolayısıyla müellif kendi dönemine kadar bu iki alanda yapılan çalışmaların çoğundan istifade etmiştir. Bunlardan bazılarına yer vermek istiyoruz:

- Abdullah İbn Abbas (öl. 68/687-88), “*Kitâbü'l-lugât fi'l-Kur'ân*” ve bir diğer eseri “*Tefsiru İbn Abbas el-müsemmâ bi-Sahîfeti Ali b. Ebî Talha 'an İbn Abbas fi tefsiri'l-Kur'ân'il-Kerîm*”,
- Ebân b. Tağleb b. Riyâh (öl. 141/758), *Ġarîbü'l-Kur'ân*, eserin bir diğer adı *Meâni'l-Kur'ân*'dır.
- Nadr b. Şümeyl (öl. 204/820), *Ġarîbü'l-hadis*,
- Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (öl. 209/824 [?]), *Mecâzü'l-Kur'ân*,
- Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]), *Me'âni'l-Kur'ân*.
- Ebû Saîd Abdülmelik el-Asmaî (ö. 216/831), *Ġarîbü'l-hadis*,
- İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899), *Ġarîbü'l-hadis*.

Bu eserlerle beraber Herevî özellikle Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *el-Ġarîbü'l-muşannef*inden ve Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî'nin (öl. 276/889) *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, *Ġarîbü'l-Kur'ân*, *Te'vilü muhtelifi'l-ġadîs* ve *Ġarîbü'l-ġadîs* isimli çalışmalarından önemli ölçüde yararlanmışır.²⁹

2. Kitâbü'l-Ġarîbeyn'in Önemi ve Ġarîbü'l-Kur'ân İlmi Açısından Değerlendirilmesi

Bu bölümde eserin ġarîbeyn türü içerisindeki kıymetine değinilecek ardından muhteva, tertib, metot yönünden ele alınan eserin ġarîbü'l-Kur'ân ilmiyle müşterek- farklı yönleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

²⁸ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 34-35.

²⁹ Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Medîni, *el-Mecmû'u'l-muğîş fi ġarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-ġadîs*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî (Cidde: Dâru'l-Medîni li'ddibâtı ve'n-Neşr: 1988), 1/8-11; Demirci, “el-Herevî”, 17/221.

2. 1. Önemi ve Yazılış Gayesi Bağlamında Değerlendirilmesi

Herevî, ġarîbü'l-Kur'ân sahasında eser telif eden müellifler arasında zikredilmiş, *Kitâbü'l-ġarîbeyn* de ġarîbü'l-Kur'ân türü eserler arasında gösterilmiştir.³⁰ Bu durum gerek yazarın gerekse eserinin söz konusu ilim dalı içindeki önemini göstermektedir. *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, kaynaklarda farklı isimlerle anılmaktadır. İbn Hallikân *Vefeyâtü'l-a'yân*'da Herevî'den Sâhib-ü Kitâb, eserinden “*el-ġarîbeyn*” diye bahsetmektedir.³¹ Yâkût el-Hamevî ise *Mu'cemü'l-üdebâ*'da müellifi, “*Sâhib-ü kitâbu ġarîbeyi'l-Kur'ân-i ve'l-hadis*”, eseri ise “*Kitâbü'l-ġarîbeyn*” diye anmaktadır.³² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da,³³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*'ta,³⁴ Suyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât*'ta,³⁵ müellifi “*Sâhib-ü el-ġarîbeyn*” diye zikretmektedir.

Müellif, eserin mukaddimesinde *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'i yazmaya sevk eden saikleri beyan etmiştir. Böyle kapsamlı bir çalışmayı ortaya koymanın meşakkatine, Kur'ân ve hadislerdeki ġarîb lafızları cem edip, dağınık malumatı bir araya getiren bir eserin gerekliliğine ve bu tür bir eserin önceki âlimler tarafından çok daha önceden yazılmış olması gerektiğine ve eseri kaleme alma gayesine şu sözlerle işaret etmiştir:

“Benden önce, bu iki ilmin ġarîb lafızlarının cem edilmesini, onları anlamaya yarayacak her şeyin güzel bir tertip, yeterli bir ölçüyle toplanmasını ummuştum. Ancak amacımıza uygun şekilde bu işin kimse tarafından yapılmadığını gördüm. Biz öncüsü olduk. Bu iş için bıkmadan çalışmak, zorluğa razı olmak bize yeterliydi. Hayatta oldukça kendim için hayırla anılmaya, vefatımdan sonra ise geride güzel bir eser bırakmaya vesile olması için Cenâb-ı Haktan muvaffakiyet diledim.”³⁶

“Kitabımı, Kur'ân'ı ezberleyen, hadisleri öğrenen, dilsel araştırmalar yapan sonra da bu bilgileri alfabe sırasına göre (bir arada) bulmak isteyen kimseler için yazdım. Bu sebeple hemze ile başladım sonra sıra ile tek tek diğer harflere geçtim. Her harf için bir bab (bölüm) oluşturdum. Her babta da hemzeden başlamak suretiyle (الباء – التاء – الناء) gibi başında hemze bulunacak şekilde harf sırasına göre (باب الهمزة مع الباء – باب الهمزة مع التاء) ilgili kelimelere yer verdim. Sırası gelen harf grubunda kelime bulamadığımızda bu tertip üzere kelime bulunan bölüme geçtim ve böylelikle son harfe kadar bütün harflerde bu sistemi uyguladım. Araştırma yapan kimse kitapta aradığına en kolay ve en az çaba ile ulaşsın diye böyle yaptım.”³⁷

³⁰ Abdulhamîd Seyyid Tilib, “ġarîbü'l-Kur'ân”ın tarihi seyrini ve bu ilmin hicri birinci asırda İbn Abbas'tan başlamak suretiyle sekiz asır boyunca te'lif edilen eserleri tespit amacıyla ortaya koyduğu *ġarîbü'l-Kur'ân* adlı eserinde hicri beşinci asır müellifleri içinde Herevî ve eserine yer vermiştir. Tilib, *ġarîbü'l-Kur'ân*, 292-308.

³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/96.

³² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/491.

³³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/146.

³⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 8/76.

³⁵ Suyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât*, 1/371.

³⁶ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 34-35.

³⁷ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/35.

Ġarîbeyn türü eserlerin öncüsü olan Herevî'nin *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'i sahasının başyapıtı olarak kabul görmüş, kendisinden sonra bu alanda yazılan eserler *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'in ya muhtasarı, ya ilavelerle tamamlayıcı tetimmesi, ya hatalarının tashih edildiği ana metni, ya da kendisinden beslenen asli kaynak olarak *Kitâbü'l-ġarîbeyn* üzerine inşa edilmiş çalışmalardır. Nahiv âlimlerinden Muhammed en-Nahvî (öl. 516/1122) *Muhtaşarü'l-ġarîbeyn* adıyla *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'i ihtisar etmiştir.³⁸ Hadis hafızı Muhammed el-Fârisî es-Selâmî (öl. 550/1155), *et-Tenbîh 'ale'l-elfâzi'lletî vaġa'a ġaġa' fi naklihâ ev zabtühâ ev tefsîrihâ fi Kitâbi'l-ġarîbeyn* adlı eserini *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'deki nakil ve zabt yanlışlarını ortaya koymak için kaleme almıştır.³⁹ Ahmed el-Medînî (öl. 581/1185) *el-Mecmû'u'l-muġîs fi ġarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-ġadîs* adlı eserini Herevî'nin *ġarîbeyn*'ine tekmile olarak yazmış ve onun telif metodunu bil fiil uygulamıştır.⁴⁰

Maliki fakihlerinden Muhammed b. Alî b. Hıdır el-Gassânî (öl. 636/1239) *el-Meşre'u'r-revî fi'z-ziyâdeti 'alâ ġarîbeyi'l-Herevî* adlı eserinin, Ebu Musa el-Medenî'nin *el-Mecmû'u'l-muġîs*'ine yapılan bazı ilavelerden teşekkül ettiği görülmektedir.⁴¹ Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'nin (öl. 606/1210) ġarîbü'l-hadise dair mühim kaynaklarından *en-Nihâye fi ġarîbi'l-ġadîs ve'l-eşer'* adlı yapıtının en önemli kaynaklarından biri Herevî'nin *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'idir.⁴²

2. 2. Tertibi Açısından Değerlendirilmesi

Herevî'nin *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'i hem ġarîbü'l-Kur'ân hem de ġarîbü'l-hadis ilimleri açısından dönüm noktası niteliğinde bir eserdir. Her iki ilim dalında telif edilen eserlerde süre gelen birçok uygulama, bu eserle birlikte değişikliğe uğramıştır. Herevî'den yaklaşık bir asır önce yaşayan ve Kur'ân'da geçen ġarîb kelimeleri ilk defa alfabetik tertibe göre te'lif eden Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin (öl. 330/941) "*Nüzhetü'l-ġulûb fi tefsîri Ĥur'âni'l-'azîz*" isimli eseri istisna edilirse *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'e kadar ġarîbü'l-Kur'ân sahasında ortaya konulan eserlerin tamamında ġarîb

³⁸ Demirci, "el-Herevî", 17/221.

³⁹ Muhammed b. Nâsır Muhammed b. Ali es-Selâmî, *et-Tenbîh 'ale'l-elfâzi'lletî vaġa'a ġaġa' fi naklihâ ev zabtühâ ev tefsîrihâ fi Kitâbi'l-ġarîbeyn an Ebî Ubeyd el-Herevî*, thk. Huseyn b. Abdilazîz b. Omar, (Riyâd: Kûnûzü İşbilyâ li'n-Neşr ve'Tevzi'. 2008; Ali Osman Ateş, "İbn Nâsır Es-Selâmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/226.

⁴⁰ Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Medînî, *el-Mecmû'u'l-muġîs fi ġarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-ġadîs*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî (Cidde: Dâru'l-Medînî li'ddibâti ve'n-Neşr: 1988); Mehmet Ali Sönmez, "Ebu Musa el-Medînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/192.

⁴¹ Eserin matbu haline ulaşamadık. Ancak kaynaklarda ismi geçmektedir: bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Abdillâh b. Muhammed en-Nübâhî, *Târîhu ġudâti'l-Endelüs* (el-Murakkabetu'l-ulyâ fi men Yestehikkul kadâ ve'l-futyâ), thk. Lecnetü İhyâ Tûrâsi'l-Arabî Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide) 1983; Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, "İbn Asker el-Gassânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/229.

⁴² Mecdüddin Ebû's Saâdât Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fi ġarîbi'l-ġadîs ve'l-eşer'* thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî – Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: Mektebetü'l İlmiyye, 1979); Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Esir, Mecdüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/28.

kelimeler sûre ve âyet sırasına göre tertip edilmiştir. Herevî öncesi ġarîbü'l-hadis türü eserlerde ağırlıklı olarak râvî tabakalarına göre tertip esas alınmıştır.⁴³

ġarîbü'l-hadis türünün günümüze ulaşan ilk eseri olan ve Herevî'den yaklaşık iki asır önce yaşayan Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *ġarîbü'l-hadîs*'inde söz konusu tertibi görmekteyiz.⁴⁴ Her iki ilmin bir arada ele alındığı *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'le birlikte metot olarak köklü bir dönüşümün yaşandığı ve aslı harflere dayalı alfabetik tertibe geçildiği görülmektedir.⁴⁵

Kitabın yazılış gayelerinden biri de kelimelere ulaşmayı kolaylaştıran alfabetik sıralamaya dayalı eser telifi olduğu için tertibini yukarıda, gayesi içinde genel hatlarıyla kendi dilinden naklettiğimiz Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'de alfabetik tertibi şu şekilde bir sistem üzerine inşa etmiştir: Önce (كتاب الهمزة – كتاب الباء – كتاب التاء...) şeklinde yirmi sekiz adet, hemzeden (إ) yâ (ى) harfine kadar bütün harfler için kitap ismini verdiği hususi fasıllar açmıştır. Her bir kitap bölümü, kendi içinde harf sırasına göre sıralanan kelimelerden teşekkül etmiş, daha sonra her faslı kendi içinde bab adı altında ayrıca alfabetik tertibe tâbi tutmuş ve (باب الهمزة مع الالف / باب الهمزة مع الباء) gibi alfabetik başlıklar belirlemiştir. Örneğin ilk sırada (كتاب الهمزة) bölümüne (باب الهمزة مع الالف) alt başlığını açmış ve burada sırasıyla (أبب – أبط – أبد – أبر – أبل – أبن – أبه) kelimelerine yer vermiştir.⁴⁶

Hem kitap hem de kitap içindeki bab tasnifi uygulanarak alfabetik sistem üzerine inşa edilen eserin kendi dönemindeki ġarîb türü eserlerden farklı olarak kullanım kolaylığı, tasnifteki orijinallliği ön plana çıkmaktadır. Örneğin Herevî ile aynı dönemde yaşayan Râġib el-İsfahânî'nin ġarîbü'l-Kur'ân türünün en meşhur eseri *el-Müfredât*'ında yalnız (كتاب لالف – كتاب الباء – كتاب التاء) şeklinde kitap başlıklarının açıldığı, kitap bölümlerinin kendi içinde herhangi bir tasnife tâbî tutulmaksızın, alt başlıklar açılmaksızın ġarîb kelimelerin sıralandığı görülmekte ve kelime bulmanın zorluğu fark edilmektedir.⁴⁷

⁴³ Ebu Bekir Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb fî tefsîri ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Meraşlî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013). Ayrıntılı bilgi için bk. Kurt, *ġarîbü'l-Kur'ân'a Dair Müstakil Eserler*, 28, 67-70. Aktaş, *Fahreddin Râzî Tefsirinde ġarîbü'l-Kur'ân*, 82-83.

⁴⁴ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *ġarîbü'l-hadîs*, thk. Huseyn Muhammed Şeref – Abdüsselâm Hârûn (Kahire: el-Matâbî'ul-Emîriyye, 1984) 1/115, 116, 247, 251. Ayrıntılı bilgi için bk. Akgül, *Edebi Bir Tür Olarak ġarîbü'l-Hadis*, 86-98; Yunus Emre Aydınbaş, "Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (154/771-224-838)", *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi 1*, ed. Mehmet Bulut (İstanbul: Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2021), 153-163.

⁴⁵ ġarîb kelimeleri açıklarken eserinde alfabesini gözetken ilk kişi Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'dir. Eseri *Nüzhetü'l-kulûb*'u bu şekilde oluşturan Sicistânî, mushaf sıralamasına göre, sure bütünlüğü içinde alfabetik tertip uygulayarak geleneksel anlayıştan kopmamış, Herevî gibi kelimelerin kök harflerini, günümüz alfabetik tertibi uygulamamıştır. Sicistânî, *Nuzhetu'l-kulûb*. Aktaş, *Fahreddin Râzî Tefsirinde ġarîbü'l-Kur'ân*, 82-83.

⁴⁶ Örnekler için bakınız Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/68. Alfabe sıralamasına riayet edilmediği bölümler de olmuştur: Alfabetik tertibe göre 2. Sırada gelmesi gereken اُت maddesi 11 madde içinde اُن'den sonra 10. Sırada yer verilmiştir: 1/265 تيس maddesi, تيج maddesinden önce zikredilmiştir.

⁴⁷ Örneğin Elif bölümü (*Kitâbu'l Elif*) 57 - 104. Sayfaları arasında 48 sayfadan oluşuyor ve alfabetik dizilim dışında hiçbir tasnife tutulmayan ve alt başlığı bulunmayan 86 maddeyi içeriyor. İsfahânî, *el-Müfredât*, 57-104.

2. 3. Muhtevası Açısından Değerlendirilmesi

Aynı kaynaktan istifade edilerek ortaya konulan çeşitli eserlerin muhtevasının farklılık arz etmesinde belirleyici olan, söz konusu kaynağa yaklaşım biçimidir. Aynı âyeti konu edinseler dahi, o âyetten ahkâm tefsirlerinde fikhî hükmün, işârî tefsirlerde kalbe doğan işaretler ve ruhi tecrübelerin, edebi tefsirlerde fesahat ve belagatin, dilbilimsel tefsirlerde ise kelime izahlarının esas alınmasının sebebi de bu farklı yaklaşım tarzından kaynaklanmaktadır. *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, âyet ve hadislerde geçen anlamı izaha muhtaç olan ġarîb kelimeleri açıklamak amacıyla telif edildiği, bir anlamda Kur'ân ve hadis sözlükleri mesabesinde olduğu için muhtevasını çeşitli unsurlarla desteklenmiş lugavî izahlar oluşturmaktadır.⁴⁸

Kitâbü'l-ġarîbeyn'in muhtevasına baktığımızda özetle şunları söyleyebiliriz: Herevî, eserinin başına üç sayfalık bir mukaddime koymuştur. Kelimeleri açıklarken âyet ve hadislere öncelik vermekle beraber dildilerin görüşleri, şairlerin şiirleri, lafzın Arap dilinde kullanımı, kelimenin anlamıyla ilgili (وقال بعضهم⁴⁹, وقال غير⁵⁰) şeklinde isimli rivayetler gibi manayı teyit eden çeşitli unsurları kullanmayı ihmal etmemiştir.

Herevî'nin mukaddimesi, muasırı olan Raġîb el-İsfahânî'nin ġarîbü'l-Kur'ân sahasında telif ettiği meşhur eseri *el-Müfredât*'ın mukaddimesiyle gerek gaye, gerek uyguladığı metodu takdim yönünden benzerlik arz etmektedir. Her iki müellif de mukaddimede ġarîb lafızlarının önemine değinmekte ve eserini alfabetik tertip üzere düzenlediğinden bahsetmektedir.⁵¹

Kitâbü'l-ġarîbeyn'de ele alınan ġarîb kelimeler izah edilirken muhteva yoğunluğunda belli bir standart olmaması, kimi zaman maddelerin birkaç satırla sınırlandırılıp kısa tutulduğu, kimi zaman sayfalarca süren açıklamalarla kelime açıklamasında ayrıntılı bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir. Örneğin (باب الحمزة مع الفاء) başlığı altında dördüncü sırada yer verilen (أفكل) maddesi, (وقى الحديث فبات فله أفكل أى رعدة) hadiste “o titredi, sarsıldı, anlamında (فبات فله أفكل) denilmiştir” şeklinde çok kısa bir hadis ve tek kelimelik bir açıklamayla bir satırı dahi bulmayacak sınırlı bir muhtevayla açıklanmıştır.⁵² Diğer taraftan (باب الحمزة مع الميم) başlığı altında beşinci sırada yer verilen (أم م) maddesi, 11 âyet, 7 hadis, 3 şiir, dil bilginlerinin kelimeyle ilgili açıklamaları, müellifin kendi görüşleri ve lugavî açıklamalarını içeren altı sayfalık bir muhtevayla ayrıntılı bir biçimde izah edilmiştir.⁵³

Kur'ân ve hadislerdeki ġarîb kelimeleri içeren eserde kelime izahında her daim öncelik ve ağırlık âyetlere yani ġarîbü'l-Kur'ân'a verilmiştir. Öncelik diyoruz çünkü açıklanan lafzın türevlerinin yer aldığı Kur'ân bölümleri varsa genellikle ilk sırada onlara değinilmiştir. Bazen yalnız bir âyetle yetinilmiş ve bunun dışında başka açıklayıcı unsura yer verilmemiştir. Örneğin

⁴⁸ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/50, 57, 66, 77. 126.

⁴⁹ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/37.

⁵⁰ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/39.

⁵¹ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/34-35; İsfahânî, *el-Müfredât*, 54-55.

⁵² Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/84. Benzer yerler için bk. تاء maddesi, 1/245.

⁵³ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/104-109.

(باب الحمزة مع الذال) başlığı altında ilk sırada yer alan (إِ) edatı açıklanırken yalnız 2/Bakara 30. âyetin ilk cümlesi olan (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ) “Hani rabbın meleklere şöyle buyurdu” ifadesine yer verilmiştir.⁵⁴ Bazen birden fazla âyete yer verilmiş, ancak başka açıklayıcı unsurlar kullanılmamıştır. Örneğin (باب الحمزة مع اللام) başlığı altında sekizinci sırada yer verilen (أَلَمْ) maddesi yalnız iki âyetle açıklanmıştır: ilk olarak 2/Bakara 10. âyette geçen (عَذَابٌ أَلِيمٌ) acı veren bir azap” ifadesine ve ardından 4/Nisa suresi 104. âyette geçen (إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ) Siz acı çekiyorsanız şüphesiz onlar da sizin çektiğiniz gibi acı çekiyorlar” ifadesine yer verilmiştir.⁵⁵

2. 4. Kullanılan Metotlar Açısından Değerlendirilmesi

Herevî, kitabının mukaddimesinde uyguladığı metoda kısaca şu şekilde değinmiştir:

“Benim metodum, konu karışık hâlde gelip ayrıntıya inmek gerekmedikçe sözü kısa tutmak, mecbur kalmadıkça çok fazla kanıt amaçlı delil kullanmamaktır. Ben, muhtevayı kolaylaştırmak, sözü uzatmamak, amaca yoğunlaşmak ve böyle bir üsluba öncü olmak amacıyla tertibe dikkat ederek güvenilir ve ispatlanmış kaynaklardan doğrudan nakilde bulundum.”⁵⁶

Kitâbü'l-ğarîbeyn öncesi *ğarîbü'l-hadis* eserlerinde hadisler, gelenekselleşen rivâyet anlayışı doğrultusunda senet ve metinleriyle nakledilir, daha sonra hadiste yer alan *ğarîb* kelimeyi açıklamaya geçilirdi.⁵⁷ Herevî, bu nokta da ciddi bir dönüşüm yapmış, senet ve metni terk edip yalnız *ğarîb* kelimeye ya da ilgili bölüme yer vermekle yetinmiştir. Metodum özetlemek (الاختصار) derken, müellif daha önce görülmemiş olan, belki de o dönemde yadırganan senet ve metnin hazfi uygulamasına niçin geçtiğini anlatmaya çalışmış olmalıdır.

Herevî, anlamı kapalı olan *ğarîb* kelimeleri izah ederken çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Müellif, *ğarîb* lafzın anlamını istihsad ederken âyet, hadis ve şiir başta olmak üzere çok çeşitli unsurlar kullanmış, sarf – nahiv esaslı lügavî malzemeye müracaat etmiş ve konuyla ilgili açıklamalarda bulunan ulemânın görüşlerinden önemli ölçüde yararlanmış. Şimdi sırasıyla bunları açıklayacağız ancak şunu belirtelim ki 6 cilt ve 2202 sayfadan oluşan kapsamlı bir eser olan *Kitâbü'l-ğarîbeyn*'de çok sayıda örneklik materyal bulunmaktadır. Bununla beraber makalenin sınırları nedeniyle genel itibarıyla ilk bölüm olan hemze kitabı esas alınmış, bu bölümde yeterli

⁵⁴ Herevî *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/58: Benzer kullanımlar için bk. أسن maddesi, 1/76; اقل maddesi 1/84; ائد maddesi, 1/89; بلع maddesi, 1/211.

⁵⁵ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/94. Benzer kullanımlar için bk. بهت maddesi 1/225; نبب maddesi, 1/245; نرف maddesi 1/254.

⁵⁶ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/35.

⁵⁷ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Ğarîbü'l-hadis*, thk. Huseyn Muhammed Şeref - Abdusselâm Hârûn (Kahire: Matâbü'l-Emîriyye, 1984); 1/130-131, 2/7-8, 3/6-7, 4/6-8; Ebû İshâk b. İbrâhîm el-Harbî, *Ğarîbü'l-hadis*, thk. Süleyman b. İbrâhîm b. Muhammed el-Âyid (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kura, 1985), Sahabe adına göre hadislerin, bablara göre *ğarîb* lafızların yer verildiği eserin yalnız 1417 sayfadan oluşan son cildi olduğu anlaşılan 5. cildi günümüze ulaşabilmiştir. Eserin yekûnunu rivayetler oluşturmaktadır. Abdullah b. Ömer hadisleri, باب سجر 5/7-8; Selman (Fârisî) hadisleri باب غن 1184. Utbe b. Gazven hadisleri 1185 – 1214.

örneğin bulunamaması durumunda diğer bölümlere müracaat edilmiştir. Yine aynı gerekçeyle misaller sınırlı tutulmuş, benzer örneklerin yerleri dipnotta zikredilmekle yetinilmiştir.

2. 4. 1. Âyetle İstişhad Etmesi

Herevî'nin *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'de müracaat ettiği unsurların başında âyetler gelmektedir. Hadislerle beraber Kur'ân'daki ġarîb lafızları açıklayan bir eserin ana konularından birini bu şekilde âyetlerin teşkil edilmesi gayet doğaldır. Bununla beraber müellif bunları, ġarîb kelime kapsamında yer verdiği Kur'ân ve hadis bölümlerinin anlamını istişhad etmede de sıklıkla kullanmıştır. Herevî, hemze kitabı (كتاب الهمزة) içinde ġarîb kelime açıklarken 189 âyeti lafzın anlamına delil getirmiştir.

Örneğin “Hemze ve kâf harflerinin beraber kullanıldığı kelimeler babı” (باب الهمزة مع الكاف) başlığı altında ilk sırada yer verdiği (ا ك ل) kökünü Bakara suresi 265. âyet örneğinde çeşitli Kur'ân kelimelerini de istişhad ederek şu şekilde açıklanmıştır:

(ا ك ل)

قَوْلُهُ: فَأَتَتْ أُكْلَهَا ضِعْفَيْنِ آيٍ قَمَرَهَا.

وَمِنْهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: وَتُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأُكْلِ. الْأُكْلُ: الْقَمَرُ الَّذِي يُؤْكَلُ أَرَادَ أَهْلًا تُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَتُخْتَفَى أَكْلُهُ: وَقِيلَ تَخْتَلَفُ فِي الطُّغُومِ. وَمِثْلُهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: أُكْلَهَا دَائِمٌ يَغْنَى غَايَهَا دَائِمَةٌ وَلَيْسَتْ كَيْمَارَ الدُّنْيَا. تَجِيئُكَ وَقَدْ دُونَ وَقْتُ.

Cenâb-ı Hakkın sözünde olduğu üzere “Ürününü iki misli veren (bahçedir)” cümlesindeki (أُكْلَهَا) lafzı “(bahçenin) meyvesi” (آيٍ قَمَرَهَا) anlamına gelmektedir. Cenâb-ı Hakkın şu sözü de aynı anlamdadır. “Üründe bir kısmını bir kısmına üstün kılarız.” Âyetteki (أُكْلَهَا) lafzı “yenen meyve anlamındadır. Aynı sudan sulandığı halde her birinin meyvesi farklıdır. Buradaki farklılıktan kastın lezzet olduğu da söylenmiştir.” Allah Teâlâ'nın şu sözü de bunun gibidir: “Yemişleri sürekli dir. “Yani, cennet meyveleri dünya meyveleri gibi değildir. Her daim ona ulaşabilirsin”.⁵⁸ Görüldüğü üzere müellif, “E K L” maddesini Kur'ân bölümleriyle açıklamış, bunlardan ilkinde geçen (أُكْلَهَا) lafzının bu manada kullanıldığına iki farklı âyeti delil getirmiş, istişhad etmiştir.

Müellifin âyetleri istişhad unsuru olarak kullanması yalnız bununla sınırlı değildir. Yukarıda örneğini verdiğimiz Kur'ân'ın Kur'ân ile istişhadı dışında müellif, hadiste geçen ġarîb lafzın anlamını,⁵⁹ ب harfi cerrinin ى manasında kullanılması gibi lugavî bahisleri âyetle istişhad etmiştir.⁶⁰

Ġarîbü'l-Kur'ân ilminin temel konusunu Kur'ân'da geçen ġarîb kelimeler yani bir anlamda âyetler oluşturmakta ve ġarîbeyn türü eserlerle müşterek yönlerini de yine bu unsurlar teşkil

⁵⁸ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/85. Benzer örnekler için bk. ا س و maddesi, 1/77; ا ف ك maddesi, 1/84.

⁵⁹ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, ا ل ي maddesi, 1/92.

⁶⁰ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, ا م ر maddesi, 1/102.

etmektedir. Ğarîbü'l-Kur'ân ve ğarîbu'l-hadis türünün ğarîb sözcüklere yaklaşımının ortak ve farklı yönlerini ortaya koymak için *Kitâbü'l-ğarîbeyn*'i çeşitli ğarîbü'l-Kur'ân eserleriyle mukayese etmek istiyoruz. Bunun için ğarîbü'l-Kur'ân edebiyatının ilk örneklerinden ibn Abbas'a isnad edilen⁶¹ *Kitâbü'l-lugât* ve türün olgunluk döneminde telif edilen en meşhur eseri İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ında ve Herevî'nin *Kitâbü'l-ğarîbeyn*'inde (رجز) ğarîb kelimesinin işleniş biçimini ele alacağız. Mukayeseyi (رجز) lafzının her üç eserde ele alınışını tabloya dökmek suretiyle yapacağız.

Tablo 1: İbn Abbas, İsfahânî ve Herevî'nin Ğarîbü'l-Kur'ân'larında رجز Lafzının Mukayesesi

Kitap ismi		
<i>Kitâbü'l-lugât fi'l-Kur'ân</i> (İbn Abbas: öl. 68/688)	<i>Kitâbü'l-ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs</i> (Herevî: öl. 401/1011)	<i>el-Müfredâf fi ğarîbi'l-Kur'ân</i> (Râgıb el-İsfahânî: öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği)
Bölüm Başlığı		
سورة الانفال	كتاب الرء باب الرء مع الجيم رجز	كتاب الرء رجز
قوله عز وجل: رَجَزَ الشَّيْطَانُ بَعْنَى تَخَوِيفُ الشَّيْطَانِ بِلُغَةِ قُرَيْشٍ ⁶²	قوله تعالى وَيُدْهِبُ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ: وسأوسه وقوله تعالى: وَالرَّجَزَ فَأَهْجُرْ. وَفَرًّا بِضَمِّ الرَّاءِ. يقول أَمْجُرْ عِبَادَةَ الْأَوْثَانِ. وَالرَّجَزُ: الْعَذَابُ الْمُقْلَقُ فِي قَوْلِهِ: رِجْزاً مِنَ السَّمَاءِ. وَقَوْلُهُ: وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ. وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ فَرَسٌ يُقَالُ لَهُ الْمَرْجَزُ: لِحُسْنِ صُحَيْلِهِ ⁶³	أصل الرجز: الإضطراب، ومثله قيل رَجَزَ البعير رَجْزاً فَهُوَ رَجَزٌ وَنَاقَةٌ رَجَزَاءُ. إِذَا تَقَارَبَ خَطَاؤُهَا وَضَطْرَبَ لِضَعْفِ فِيهَا شَبَّهَا الرِّجْزُ لِتَقَارُبِ أَخْزَائِهِ وَتَضَوَّرَ رَجَزِي الْإِنْسَانِ عِنْدَ إِشْدَادِهِ وَيُقَالُ لِنَحْوِهِ مِنَ الشَّيْءِ أَرْجُوزَةٌ وَأَرَجِيزٌ. وَرَجَزُفْلَانٌ وَارْتَجَجَ إِذَا عَمِلَ ذَلِكَ أَوَّشَدَ وَهُوَ رَجَزٌ وَرَجَاؤُ رَجَاةً. وَقَوْلُهُ عَذَابٌ مِنْ رِجْزِ اللَّهِ. سبأ 15 فَالرَّجْزُ هُنَا كَالْإِزْلَةِ. وَقَالَ تَعَالَى: إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَى أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزاً مِنَ السَّمَاءِ. عنكبوت 34 وَقَوْلُهُ: وَالرَّجَزَ فَأَهْجُرْ. مَدْرُتٌ 5. قِيلَ هُوَ صَمٌّ وَقِيلَ هُوَ كِنَايَةٌ عَنِ الدَّنْبِ.

⁶¹ Eserin ibn Abbas'a aidiyeti meselesi tartışmalı olup ağırlıklı görüş öğrencileri tarafından telif edildiği yönündendir. Ayrıntılı bilgi için bk. Bayram Aktaş, *İlk Tefsir Örneklerinden Kitâbü'l-lugât fi'l-Kur'ân Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024), 40-44.

⁶² İbn Abbas, *Kitâbü'l-lugât*, 28.

⁶³ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 3/717.

	فَسَمَاءُ بِالْمَالِ كَتَشْمِيمَةِ النَّدَى شَحْمًا وقوله : وَيُنَزَّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ. الانفال 11. وَالشَّيْطَانُ عِبَارَةٌ عَنِ الشَّهْوَةِ عَلَى مَا بَيْنَ يَدَيْهِ. وَقِيلَ بَلْ آوَاذُ رِجْزِ الشَّيْطَانِ: مَا يُدْعَوْنَ إِلَيْهِ مِنْ الْكُفْرِ وَالْبُهْتَانِ وَالْفَسَادِ. وَالرَّجَازَةُ: كِسَاءٌ يُجْعَلُ فِيهِ أَخْجَارٌ يُعْلَقُ عَلَى أَخْدِجَانِي الْهُودَجِ إِذَا مَالَ. وَذَلِكَ لِمَا يُصَوِّرُ فِيهِ مِنْ حَرَكَتِهِ وَاضْطِرَافِهِ. 64
--	--

Tabloya bakıldığında eserler arasında ġarîb kelimelerin ele alınışında uygulanan tertibin farklı olduğu görülmektedir. Ġarîbü'l-Kur'ân edebiyatının kadîm örneklerinden İbn Abbas'a isnad edilen *Kitâbü'l-lugât*'ta mushaf tertibinin, âyet sıralamasının takip edildiği ve ġarîb lafızların sûre başlıkları altında ele alındığı görülmektedir. İmam Zerkeşî ve Suyûtî tarafından ġarîbü'l-Kur'ân türünün en meşhur eseri olarak gösterilen⁶⁵ İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ında ve Herevî'nin *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'inde ise alfabetik tertibin uygulandığı görülmektedir. Ancak bu iki eser arasında da takip edilen tertip sistemi açısından farklar vardır. Hem İsfahânî hem de Herevî, alfabetik tertibe göre kitap başlığı altında bölümler açmış bulunmakla birlikte İsfahânî, bu bölümün altında köken birlikteliği bulunan bütün kelimeleri harf sırasına göre ele almakla yetinmiş. Herevî ise her kitap bölümünü bab adı altında ayrıca bir sınıflamaya tabi tutmuş ve ilk iki harf sırasına göre kelimeleri gruplara ayırmıştır.

Herevî'nin tertip sisteminin daha iyi anlaşılması için tabloda mukayese edilen (رجز) lafızıyla ilgili ana ve alt bölümlere yer vermek istiyoruz. Öncelikle "Râ harfi bölümü" (كتاب الرائ) başlığı açılmış ve râ harfinin başta alfabe harflerinin ikinci sırada dizildiği "Hemze ve râ harflerinin beraber kullanıldığı – hemze cîm harflerinin beraber kullanıldığı kelimeler babı" (كتاب الرائ مع الهمزة – كتاب الرائ) (مع الهميم...) ilk iki harf sırasına göre ġarîb kelimeler sıralanmıştır. Ardından Arap dilinde kelimelerin tamamına yakını sülasi yani üçlü kökenden türediği için üçüncü harf sırasına göre yeniden bir alfabetik sıralamaya tabi tutulmuştur. (كتاب الرائ مع الهميم) başlığı altında Kur'ân ve hadislerde bu kökten türeyen (رجب- رجح- رجز- رجس- رجع- رجف- رجل- رجم- رجن- رجو- رجا) kelimelerine yer verilmiştir.⁶⁶

Üç eserdeki muhteva ve uygulanan metotları mukayese ettiğimizde şunları söyleyebiliriz. *Kitâbü'l-lugât*'ta âyetin tamamına değil ġarîb lafzın geçtiği ifadeye yer verilmekte ve (رجز الشيطان) ifadesi tek kelimeyle kısa bir biçimde şeytanın korkutması anlamındaki (تخويف الشيطان) ifadesiyle izah

⁶⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 341-342.

⁶⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/291; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/343.

⁶⁶ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 3/715-724.

edilmektedir. Açıklamanın devamında ise (بلغة قریش) şeklinde kelimenin kullanıldığı lehçeye değinilmektedir.

el-Müfredât'a baktığımızda İsfahânî, ilk olarak kelimenin kök anlamına değinmiş, Arap dilinde kullanım, kelimenin bu anlamda kullanılma sebebi ve ism-i fâil kalıbında kazandığı anlam gibi filolojik konular üzerinde durmuştur. Daha sonra kelimenin kazandığı anlamlara âyetlerden deliller serdetmiş ve dil bilgini ve müfessirlerin kelimenin anlamıyla ilgili izahlarına yer vermiştir.

Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*'nde İsfahânî'ye yakın bir içerikle kelimeyi açıklamıştır. Ancak Herevî Kur'ân ve hadis merkezli hareket ederek önce o kökten türeyen ğarîb lafzın geçtiği âyet bölümünü aktarmış ve genelde Kur'ân ve hadis bağlamında ğarîb lafzın kazandığı anlamı ortaya koymuştur. Dolayısıyla İsfahânî, ğarîb lafzı açıklarken kelime merkezli hareket edip daha çok kök anlam üzerinde yoğunlaşırken Herevî ise âyet ve hadis merkezli hareket edip ğarîb lafzın bu bağlamda kazandığı anlam üzerine yoğunlaşmıştır. Bahsettiğimiz durum müelliflerin genel tavrını ve lafızlara öncelikli yaklaşımlarını beyan etmektedir. Zira İsfahânî de özellikle lafızların âyet bağlamında kazandığı anlama sık sık yer vermiştir. Ancak bu izahları kök anlam üzerine ilave etmiştir.⁶⁷ Aynı şekilde Herevî de lafzın kök anlamına zaman zaman değinmiştir. Ancak her kelime izahında bu bu tür açıklamalara yer vermemiştir.⁶⁸

2.4.2. Hadisle İstişhad Etmesi

Herevî'nin Kur'ân ve hadislerdeki anlamı kapalı lafızları açıklarken kullandığı istişhad unsurlarından birisi de hadislerdir. Müellifin yer verdiği hadislerin senet ve metnini hafzedip yalnız ilgili kelimeyi ele aldığına daha önce değinmiştik. Bununla beraber o, nadiren de olsa râvî zincirine yer verip klasik usule geri dönerek senette yer alan râvîlerin her birinin ismini zikretmiştir.⁶⁹ Herevî, çok fazla olmasa da esbâbü vürûdî'l-hadîse yani "hadislerin söylenmesinin sebebi, vesilesi olan durumları ortaya koyan" malumata da yer vermiştir.⁷⁰

Âyetler gibi hadisler de *Kitâbü'l-ğarîbeyn*'in ana konularından birini teşkil etmektedir. Herevî, Kur'ân ve hadislerde geçen ğarîb lafızların anlamlarını açıklarken hadislerden de yararlanmış, dolayısıyla ğarîb kelimelerin hadisle açıklanması metodunu kullanmaktan geri kalmamıştır. Herevî, hemze kitabı (كتاب الهمزة) içinde ğarîb kelimeleri açıklarken 216 hadisi lafzın anlamına delil getirmiştir.

Örneğin "Hemze ve râ harflerinin beraber kullanıldığı kelimeler babı" (باب الهمزة مع الراء) başlığının son sırasında yer verdiği (ارى) kökünden türemiş lafızları izah ederken açıklamaya hadisle başlamıştır.⁷¹ Hadiste Hz. Peygamber, kocasının sırtını sıvazlayan bir kadını görünce "aralarındaki

⁶⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 88 مد maddesi, بهت maddesi 148 جمع maddesi 202-203.

⁶⁸ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, اس ل maddesi 1/76, يوصى maddesi 222, حيل maddesi 402.

⁶⁹ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, ول maddesi, 1/123.

⁷⁰ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, ر maddesi, 1/49.

⁷¹ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, ر maddesi 1/68. ارى kelimesi bu kalıpta Kur'ân'da altı ayette geçtiği halde (bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfreh li-elfâzi'l-Kur'ân'il-Kerîm*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2015), 84) Herevî'nin bu

muhabbeti sabit kıl” anlamında (اللَّهُمَّ أَرِيْنَهُمَا) diye dua etmiştir. Herevî ifadelerinin devamında aynı manada benzer ifadelerle “Allah’ım onların her birini sevgide diğerine sabit kıl, gönülleri başkasına meyletmesin” (اللَّهُمَّ ارْكُلْ وَاجِدِ مِنْهَا صَاحِبَهَا) şeklinde söylenmiş başka bir hadisi Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî’den nakletmek suretiyle bir önceki hadise istişhad etmiştir.⁷²

Âyetle istişhad bölümünde olduğu gibi burada da ġarîbü'l-Kur'ânlarda hadislerin kullanımının ortak ve farklı yönlerini ortaya koymak için *Kitâbü'l-ġarîbeyn*’i çeşitli ġarîbü'l-Kur'ân eserleriyle mukayese edeceğiz. Bunun için İbn Abbas’a isnad edilenler içinde hadisin istişhad edildiği tek eser olan⁷³ *Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ bi-sahifeti Ali b Ebi Talha an İbn Abbas fi tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm*’ adıyla baskısı yapılan⁷⁴ erken dönem ġarîbü'l-Kur'ânı ve İsfahânî’nin *el-Müfredât*’ını *Kitâbü'l-ġarîbeyn* ile mukayese edeceğiz. Hadisle istişhad, erken dönem eserlerinde sınırlı yerlerde kullanıldığı için mukayeseyi eserlerde hadislerin geçtiği belirli lafızları tabloya dökmek suretiyle yapacağız.

ayetlere yer vermemesi, onun ġarib lafızları seçerken kök harfleri esas aldığı delilidir. Çünkü ayetlerde geçen اوى kelimesi اوى kökünün if’al babından çekimlenmiş halidir.

⁷² Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/68. Benzer örnekler için bk. ا م ر maddesi, 1/73-74; ا ط ط maddesi, 1/80-81; ا ف ف maddesi, 1/84-82; ا م ر maddesi 1/101; ا ل و maddesi 1/87.

⁷³ İbn Abbas’a isnat edilen ġarîbü'l-Kur'ânların şöret bulanları üç tanedir : 1-*Kitâbü ġarîbi'l-Kur'ân/Kitâbü'l-lugât fi'l-Kur'ân. Selâhaddin el-Müneccid, Kitâbü ġarîbi'l-Kur'ân/Kitâbü'l-lugât fi'l-Kur'ân*, (Kahire: Matbaatu'r-Risâle, ts) 2- *Mesâilu Nâfi b. el-Ezrak. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Mu'cemu' ġarîbi'l-Kur'ân mustahracen min Sahîhi'l-Buhârî* isimli eserinin son kısmında yer vermiştir. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu' ġarîbi'l-Kur'ân mustahracen min Sahîhi'l-Buhârî* (Kahire: Dâru İhyâi Kutubi'l Arabi, 1950), 234-292; Ayrıca Muhammed Ahmed ed-Dâlî eseri müstakil olarak yayınlamıştır. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, *Mesâ'ilü Nâfi b. el-Ezrak an Abdilleh İbn Abbas* (Dimeşk: el-Ceffân ve'l Cebânî li'd-Dibâati ve'n-Neşr, 2002); 3- *Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ bi-sahifeti Ali b Ebi Talha an İbn Abbas fi Tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm. Abdulmun'im Reccal, Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ bi-sahifeti Ali b Ebi Talha an İbn Abbas fi Tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm*, (Beyrut: Muessesetü'l-Kütübü's-Sikâfiyye, 1991). Bunların dışında İbn Abbas’a aidiyeti kesinlik arz etmeyen *Tenvîru'l-mikbâs fi tefsîri İbn Abbas* adlı bi eser daha vardır. Ancak Kâtip Çelebi (öl.1067/1657) bu eseri Fîrûzâbâdî'ye (öl. 817/1415) ait bir eser olarak değerlendirmektedir. Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Şerâfeddin Yaltkaya (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsü'l-Arabî, 1941), 1/429; Ayrıca bu eserin Fîrûzâbâdî'ye aidiyeti de şüphelidir. Bk. Hulusi Kılıç “Fîrûzâbâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 13/144. Bu sebeple biz ilk üç eseri zikretmekle yetindik.

⁷⁴ Çeşitli kaynaklarda senet ve metinden oluşan rivayetler halinde dağınık halde bulunan ‘*Ali b. Ebî Talha Sahifesi*’ni kitaplaştırma çalışmaları yapılmıştır. Bu konuda iki çalışma ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki Ahmed b. ‘Âyiş el-Latîf ‘Ânî tarafından *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha an İbni Abbâs fi't-tefsîr* adıyla 1989 yılında Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, ilahiyat Fakültesinde (Külliyetü Usulu'd-Din) yüksek lisans tezi olarak yapılmıştır. Diğer ise 1991 senesinde Râşid Abdulmun'im er-Reccâl tarafından Beyrut'ta yapılmış, Muessesetü'l-Kütübü's-Sikâfiyye yayın evi tarafından neşredilmiştir. Reccal, ağırlıklı olarak *Câmiu's-Sahîh* olmak üzere otuz iki farklı tefsir ve hadis kitabını inceleyerek oluşturduğunu ifade ettiği esere *Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ bi-sahifeti Ali b Ebi Talha an İbn Abbas fi tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm* ismini vermiştir.

Tablo 2: İbn Abbas, İsfahânî ve Herevî'nin Ğarîbü'l-Kur'ânlarında Hadislerin Kullanımının Mukayesesi

Kitap İsmi		
<i>Tefsiru İbn Abbas el-müsemma bi-sahifeti Ali b Ebi Talha an İbn Abbas fi tefsiri'l-Kur'ân'il-Kerîm'</i> (Ali b. Ebu Talha: öl.143/760)	<i>Kitâbü'l-ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l- hadis</i> (Herevî: öl. 401/1011)	<i>el-Müfredâf fi ġarîbi'l-Kur'ân</i> (Râgıb el-İsfahânî: öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği)
سورة المائدة	كتاب الحمزة باب الحمزة مع الطاء	كتاب الحاء حنو
قوله تعالى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْمِلُوا ظِلَّاتٍ مَّا أَخَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ قال: هُم رَهْطٌ من اصْحَابِ النَّبِيِّ صل الله عليه وسلم قالوا: نَقْطَعُ مَذَاكِيرَنَا، وَنَتْرُكُ شَهَوَاتِ الدُّنْيَا، وَنَسِيخُ فِي الْأَرْضِ كَمَا تَفْعَلُ الرُّقَبَاءُ! فَبَلَغَ ذَلِكَ النَّبِيَّ فَأَرْسَلَ إِلَيْهِمْ، فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهُمْ فَقَالُوا: نَعَمْ! فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ: لَكِبِّي صَوْمُ وَأَفْطُرُ وَأَصَلِّي وَأَنَامُ، وَأَنْكَحِ النِّسَاءَ. فَمَنْ أَخَذَ بِسُنَّتِي فَهُوَ مِنِّي، فَمَنْ لَمْ يَتَّخِذْ بِسُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي. 75	أطم وفي الحديث بلال: أَنَّهُ كَانَ يُؤَدِّنُ عَلَا عَطْمِ. الأطم: بناءٌ مُرتَفِعٌ وَجَمْعُهُ أَطَامٌ. 76	الْحَنُو: الْعَطْفُ وَالشَّفَقَةُ. وَفِي الْحَدِيثِ: (إِخْنَاهُ عَلَى وَلَدَيْنِ صِغَرِهِ): أَيْ : أَغْطَفُهُ، يُقَالُ: حَنَوْتُ عَلَيْهِ يَحْنُو حَنَواً: إِذَا أَشْفَقَ عَلَيْهِ وَعَطَفَ، وَالضَّمِيرُ فِي قَوْلِهِ (إِخْنَاهُ) رَاجِعٌ إِلَى مَعْنَى، وَفِي الْحَدِيثِ (أَنَا وَسَفْعَاءُ الْحَدِيثِ الْحَانِيَةُ عَلَى وَلَدِهَا كَمَا تَبْنِي فِي الْجَنَّةِ) الْحَانِيَةُ: إِلَى تَقْوَمُ عَلَى وَلَدِهَا لَا تَنْزَوِجُ. 77

Tabloya bakıldığında şekilsel olarak her üç eserin kelime tertibinde bir önceki âyet tablosunda belirtilenlerle aynı tertibin geçerli olduğunu, İbn Abbas'a ait eserde sûre sırasının, diğer iki eserde ise harf sırasının takip edildiği görülmektedir. Muhteva olarak İbn Abbas tefsirinde kelime değil âyetin tamamının manasının sebebi nüzûl rivayeti doğrultusunda açıklandığı hadisin delil olarak kullanıldığı ve filolojik içeriğe girilmediği görülmektedir. Diğer iki eserde ise kelime merkezli açıklamanın yapılp hadisin manayı teyit edici unsur olarak kullanıldığı ve filolojik malumata yer verildiği görülmektedir.

⁷⁵ Reccal, *Tefsîru İbn Abbas*, 186.

⁷⁶ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/81.

⁷⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 261.

2. 4. 3. Şiirle İstişhad Etmesi

Âyetlerde geçen ġarîb kelimelerin anlamları izah edilirken manayı teyit amaçlı olarak ġarîbü'l-Kur'ân türü eserlerde müracaat edilen en kadim istişhad unsurlarından birisi de şiirdir. Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'de âyet ve hadislerle beraber şiirleri de ġarîb lafızların anlamını teyit edici bir unsur olarak kullanmıştır. Müellif, hemze bölümü (كتاب الهمزة) içinde ġarîb kelime açıklarken 38 şiiri lafzın anlamına delil getirmiştir. Şiirlerin ekserisini isimsiz⁷⁸ ya da meçhul olan “şair şöyle dedi” (قال شاعر) kalıbıyla zikretse de⁷⁹ şair isimlerini zikretmekten geri kalmamıştır. A'şâ,⁸⁰ Tarafe (öl. 564 [?])⁸¹, Kümeýt (öl. 126/744)⁸², Kâ'b b. Zühayr b. Rebîa (öl. 24/645 [?])⁸³, Kus b. Sâide b. Amr el-İyâdî (öl. 600)⁸⁴, en-Nâbiga el-Ca'dî el-Âmirî (öl. 65/685 [?])⁸⁵, İmruülkays B. Hucr (öl. 540 dolayları)⁸⁶ bunlardan bazılarıdır.

Örneğin “Hemze ve se harflerinin beraber kullanıldığı kelimeler babı” (باب الهمزة مع الثاء) başlığı altında dördüncü sırada yer verdiği (ا ث م) kökünden türeyen ġarîb lafızları açıklarken Araf suresi 30. âyetinde (والا ثم والبعى) geçen (ا ث م) lafzını açıklarken asıl anlamının haddi aşmak olduğunu Ferra'dan (öl. 207/822) naklen belirtmiş ve lafza şarap anlamı verildiğini nakledip şiirle istişhad etmiştir: “(ا ث م) kelimesinin şarap anlamına geldiği de söylenmiştir nitekim şair şöyle bir şiir irat etmiştir: “aklımı kaybedene kadar şarap içtim, şarap akli giderir.” (وقيل الاثم: الخمر... قال شربت الاثم حتى ضل عقلي كذا لك) ”⁸⁷ Görüldüğü üzere burada lafzın manası şiirle istişhad edilmiştir.

2. 4. 4. Dil Kaideleri ve Dil Bilginlerinin Görüşleriyle İstişhad Etmesi

Kitâbü'l-ġarîbeyn'de kelime izahında müellifin sıkça kullandığı unsurlardan biri de lugavî açıklamalardır. Herevî, ġarîb lafzı açıklarken sık sık kelimenin kökeni⁸⁸, Arap dilinde kullanımı⁸⁹,

⁷⁸ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/38, 46.

⁷⁹ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/51, 95, 98, 103, 104, 105.123, 125, 127.

⁸⁰ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/77; A'şâ, isim değil bir lakap olup bazıları cahiliye döneminde bazıları İslam döneminde yaşayan şairler için kullanılmıştır. Hulusi Kılıç “A'şâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/544.

⁸¹ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/80; Not: Vefat, hicri takvim öncesi dönemde gerçekleştiği için yalnız miladi takvim esas alınmıştır.

⁸² Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/93.

⁸³ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/51.

⁸⁴ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/106.

⁸⁵ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/113-114.

⁸⁶ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/114.

⁸⁷ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/46.

⁸⁸ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/57, 76, 93, 126.

⁸⁹ Müellif, lafzın Arap dilindeki kullanımını hemen her kelimenin izahında يُعَال (şöyle denilir) ibaresinin ardından ortaya koyar. Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/38, 39, 40, 41, 42, 44; bununla birlikte bazen والعرب تقول (Arap kelimeyi şöyle söyler) *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/83, 84, 88, 113; نقوله العرب (o ifadeyi Arap şöyle kullanır) *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/58 gibi farklı ifadelerle Arap dilinde lafzın kullanımını beyan eder.

müfredi⁹⁰, cemisi⁹¹, kelimenin o manada kullanılma sebebi⁹², idğama uğraması⁹³, hangi baktan geldiği⁹⁴ gibi dilsel konulara değinmiştir. Ayrıca genellikle isim vererek bazen diğerleri bu konuda şunları söyledi (قال غيره)⁹⁵ diyerek isim belirtmeksizin kelimeyle ilgili dil bilginlerinin görüşlerine yer vermiştir.

Herevî, hemze bölümünde (كتاب الهمزة) 117 yerde isimlerini zikrederek ġarîb kelime izahında dil bilginlerinin görüşlerine yer verir. Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî'nin (öl. 224/838) açıklamalarına 17 yerde değinir.⁹⁶ Arap dil âlimi, edip ve fakih, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî'nin (öl. 370/980) kelime izahlarını 16 yerde zikreder.⁹⁷ Lugat âlimi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî İbn Arabî'nin (öl. 231/846) görüşlerini 14 yerde aktarır.⁹⁸ Görüşlerine en fazla değindiği kişiler dışında bir de diğerleri şöyle dedi (قال غيره/غيرهم) şeklinde isimsiz, meçhul sıgayla görüşlerini aktardığı dil bilginleri vardır ki bu durumda lugat âlimlerinin sayısı önemli bir yekûn tutmaktadır.⁹⁹

Sıklıkla değindiği için bu görüşleri kullanım biçimini burada bir örnekle zikretmek istiyoruz. Hemze ve se harflerinin beraber kullanıldığı kelimeler babı (كتاب الهمزة مع الباء) bölümünün ilk maddesi olan (ا ب ب) kökünden türeyen ġarîb lafızları Abese suresi 31. âyet (وفاكهة و ابا) bağlamında açıklarken üç görüş belirtir. Bunlardan ikisinde dil bilginlerinin ismini bizzat zikreder diğerinde ise “ötekiler” (قال غيره) ifadesini kullanır:

(ا ب ب : قوله تعالى: وفاكهة و ابا. قال ابن الزبيدي: الاب: المرعى. وقال غيره: الاب للبهائم كالفاكهة للناس)

وقال شمر: الاب مرعى للسواثم.)

Cenab-ı Hakkın (وفاكهة و ابا) âyetinde geçen (ا ب) kelimesini İbn Yezidî (öl. 237/851) “(hayvanların) otlağı” diye açıklamıştır. (Dil bilginlerinden) diğerleri ise (ا ب) kelimesini “İnsanlar için meyve ne

⁹⁰ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/46, 50, 57, 61, 66, 77.

⁹¹ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/44, 51, 53, 55, 57, 64, 66.

⁹² Müellif, “ğarîb” lafzı açıklarken zaman zaman kelimenin kazandığı anlama değinir ve sebebini açıklar: Örneğin باب الهمزة başlığı altında yer verdiği ا ر ش kökünden türeyen “ğarîb” lafızları açıklarken “Borçlar hukukunda, satılan malın kusurlu çıkması halinde satış bedelinden düşülen miktar” için kullanılan fıkıh “erş”(أرض) teriminin (Ali Şafak, “Erş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/307) bu anlamda kullanılma sebebine şu ifadelerle yer verir: سُمِّيَ أَرْضًا لِأَنَّهُ سَبَبٌ مِنْ أَسْبَابِ. Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/66; Benzer kullanımlar için bk. 1/71, 72, 104, 108, 112.

⁹³ İdgam: Mahreçleri aynı veya yakın olan harflerin yan yana gelmesiyle dilde ve kıraatte ortaya çıkan ağırlığın giderilmesi için uygulanan telaffuz biçimini ifade eden terim. Mehmet Ali Sarı, “İdgam” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/471; Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/48, 92, 96.

⁹⁴ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/44, 48, 52, 76.

⁹⁵ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/37, 44, 75, 82, 102, 113, 118.

⁹⁶ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/44, 53, 55, 66, 67, 75, 86, 87.

⁹⁷ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/44, 46, 60, 62, 67, 76, 79, 88.

⁹⁸ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/63, 66, 68, 92, 105.

⁹⁹ Herevî, *Kitâbü'l-ğarîbeyn*, 1/37, 75, 82, 102, 113, 118.

ise hayvanlar için de (١٠) dur” şeklinde açıklamıştır. Şemir ise “otlak hayvanlarının otladığı yer diye açıklamıştır.”¹⁰⁰

Sonuç

Makalemizde müellifin söz konusu eseri “ġarîbü'l-Kur'ân” ilmi yönünden değerlendirmeye tâbî tutulmuş ve neticede şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin *Kitâbü'l-ġarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-ġadîs*'i daha önce müstakil olarak ele alınan ġarîbü'l-Kur'ân ve ġarîbü'l-hadis konularını cem eden ilk eser olması yönüyle ġarîbeyn olgusunu ortaya çıkarmıştır. *Kitâbü'l-ġarîbeyn* bu sahanın başyapıtı olarak kabul görmüş, sonraki dönem ġarîbeyn çalışmalarının hiçbiri ondan müstagni kalamamıştır. Kimi eserler muhtasarı, kimisi zeyli ya da tashihi olması itibarıyla onun üzerine inşa edilmiştir. Kitâbü'l-ġarîbeyn'in bir diğer hususi yönü ise eserde uygulanan ġarîb kelimelerin ele alınış metodunda, daha önce uygulanmayan alt bölümlere ayırdığı alfabetik tertibinde görülmektedir.

Kitâbü'l-ġarîbeyn, ġarîbü'l-Kur'ân türünün en güzide örneklerinin sergilendiği hicri 5. asırda ortaya konulmuştur. Eserde ġarîbü'l-Kur'ân telifatında uygulanan yöntemlerden istifade edildiği görülmektedir. İlk örneklerinin İbn Abbas'a isnad edildiği erken dönem ġarîbü'l-Kur'ânlarında uygulanan ġarîb lafzın âyet, hadis, şiir ve lugavî unsurlarla istişhadi gibi metotların eserde de uygulandığı görülmektedir. Ayrıca Herevî, eserde genel olarak hadis özel olarak ġarîbü'l-hadis edebiyatının vazgeçilmezi olan senetlere yer vermemiştir. Bu durum, onun ġarîbü'l-Kur'ân eserlerinde âyetlerin tamamının değil yalnız ġarîb kelimeyle ilgili bölümün zikredildiği ihtisar uygulamasından etkilendiğini göstermektedir.

Kitâbü'l-ġarîbeyn, ġarîbü'l-Kur'ân türü eserler arasında zikredilmektedir. Eser, muhteva olarak hicri ikinci asır ve öncesi erken dönem eserlerinin lafzın tek kelimelik kısa açıklamalarla izahına dayanan özellikleri taşıdığı gibi aynı zamanda daha ayrıntılı filolojik izahların yer aldığı hicri dördüncü asır ve sonrası ġarîbü'l-Kur'ân türü eserlerin özelliklerini de bünyesinde barındırmaktadır. *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'in kendi dönemindeki ġarîbü'l-Kur'ân edebiyatıyla mukayese edildiğinde gerek kelimeleri ele aldığı alfabetik tertip sistemiyle gerekse muhtevası itibarıyla uyumluluk arz ettiği görülmektedir. Bununla beraber Herevî'nin bizzat kendi ifadeleriyle beyan edildiği üzere *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, ġarîb lafızlara ulaşımı kolaylaştırmak, ġarîbü'l-Kur'ân ve ġarîbü'l-hadislerde dağınık haldeki lafızları daha düzenli bir tasnife tabi tutmak için yazılmıştır. Bu sebeple müellif, eserini ana bölüm (kitap) alt bölüm (bab) ve kök harf esaslı kelime bölümlerine dayalı olarak çağdaşı olduğu ġarîbü'l-Kur'ân'lardan daha sistematik bir tertibe tabi tutmuştur.

Herevî, muasırı olduğu ġarîbü'l-Kur'ân türlerinden daha farklı bir biçimde eserini şekillendirmiştir. Muhteva olarak âyet, hadis, şiir ve filolojik unsurlar her iki eser türünde kullanılmış bulunmakla birlikte *Kitâbü'l-ġarîbeyn*'de daha çok âyet ve hadis merkezli hareket edilmiş, ġarîb lafzın her iki bağlamda kazandığı anlam üzerine yoğunlaşmıştır. Bir anlamda

¹⁰⁰ Herevî, *Kitâbü'l-ġarîbeyn*, 1/37. Benzer kullanımlar için bk. 1/40, 41, 42, 44, 46.

ğarîbü'l-Kur'ân"larda genel manada "ğarîb" kelime esaslı hareket edilirken *Kitâbü'l-ğarîbeyn*'de âyet ve hadis esaslı hareket edildiği görülmektedir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethics Committee Permission

This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained from literature review/published sources. It is stated that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and the statement used is stated in the bibliography in all reports.

Kaynakça

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu Ġarîbi'l-Kur'ân mustehracen min Sahîhi'l-Buhârî*. Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-'Arabi, 1950.
- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-el-fâzi'l-Kur'ân'il-Kerîm*. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2015.
- Akgül, Yusuf. *Edebi Bir Tür Olarak Ġarîbü'l-Hadis: Kaynak – Metot ve Muhteva Analizi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2006.
- Aktaş, Bayram. *Fahreddin Râzî Tefsirinde Ġarîbü'l-Kur'ân*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Aktaş, Bayram “Abdullah b. Abbas ve Râgıb el-İsfahânî'nin Ġarîbü'l-Kur'ân'a Katkılarına Mukayeseli Bir Bakış (İbn Abbas'ın Ġarîbü'l-Kur'ân'ları ve İsfahânî'nin El-Müfredât'ı Bağlamında)”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2021), 259-296.
- Aktaş, Bayram. *İlk Tefsir Örneklerinden Kitâbü'l-Lugât fi'l-Kur'ân Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- Akyürek Remzi - Uylaş Sait. “İbn Kuteybe ve Ġarîbü'l-hadîs Alanındaki Çalışmaları”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/4 (2021), 1659-1673.
- Ateş, Ali Osman. “İbn Nâsır es-Selâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/226. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Aydınbaş, Yunus Emre. “Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (154/771-224-838)”. *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi 1*, ed. Mehmet Bulut. 153-163. İstanbul: Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul. Bilmen Yayınları, 1974.
- Birişik, Abdülhamit. “Ulûmu'l-Kurân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Şeyh Muhammed Ali el-Kutb - Şeyh Hişam el-Buhârî. Beyrut: Mektebetü'l el-Asriyye, 2007.
- Bulut, Ahmet. “Kur'ân'a Dâir Eserler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 129-154.
- Bulut, Ali. “Kur'ân Filolojisine Dâir İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser”. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 20-21 (2005), 279-297.
- el-Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed. *el-Mu'arreb mine'l-keîlâmi'l-a'cemî 'alâ ħurûfi'l-mu'cem*. thk. F. Abdurrahım. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1990.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Tefsirde Atâ b. Ebi Rabah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Ġarîbü'l-Kur'ân'ı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (1978), 17-104.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Ġarîbü'l-Kur'ân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/379. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çıtır, Aslan. “Ulûmü'l-Kur'ân Tarihinde Ehlü'l-Me'ânî Âlimlerin Eserlerini Temellendiren Erken Dönem Müfessirleri ve Eserleri Üzerine İncelemeler”. *Tokat İlmiyat Dergisi* 12/1 (2024), 1-21.

- Demirci, Muhsin. "el-Herevi, Ahmed b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/221. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ferhat, Ahmed b Hasan. *Me'âcîmu müfredâtî'l-Kur'ân (müvâzene ve mukterahât)*. Medine: Câmi'atu'l-İmârât-Kısmu'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1421.
- Gördük, Yunus Emre. "Tefsirde Muhteva-Metot İlişkisi Üzerine Kronotipolojik Bir Analiz Denemesi". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)*. 7/13 (2015), 1-35.
- Gümüş, Sadrettin. "Ġarîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987-1988), 9-26.
- el-Halebî, Ebu'l-Abbâs Şihâbeddin Ahmed b. Yusuf b. İbrahim (Abdiddâim es-Semîn). *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyûni's-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- el-Halîl b. Ahmed, el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-âyn*. thk. Abdulhamîd el-Handâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- el-Hamevî, Yâkût b. Abdillâh Ebû Abdillâh Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- el-Hattâbî, Ebu Süleyman Hamd b Muhammed b. İbrahim. *Ġarîbü'l-hadis*. thk. Abdülkerim İbrahim el-Azbâvî. Mekke: Câmiatu Ümmi'l Kurâ, 1982.
- el-Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü'l-ġarîbeyn fî'l-Kur'ân ve'l-hadis*, thk, Ahmed Mezid el-Ferîdî. Riyad: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1999.
- Hızıroğlu, İsa. "Me'âni'l-Kur'ân Eserlerinin Tarihsel Süreci". *Genç Mütefekkir Dergisi* 3/2 (Aralık 2022), 606-636.
- İbn Abbas, Abdullah. *Kitâbü'l-lugât fî'l-Kur'ân*, thk. Selahaddin el-Müneccid. Kahire: Matbaatu'r-Risale, 1946.
- İbn Abbas, Abdullah. *Tefsiru İbn Abbas el-Müsemma bi-Sahîfeti Ali b. Ebi Talha an İbn Abbas fî Tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm*. thk. Abdulmunim Reccal. Beyrut: Muessesetü'l-Kütübü's-Sıkâfiyye, 1991.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî'. *Ġarîbü'l-hadis*. thk. Abdullah el-Cebûrî. Bağdat: Matbaatu el-Ânî, 1977.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî'. *Ġarîbü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî'. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr. Kâhire: Mektebet-ü Dârî't-Turâs, 1973.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Darul-Marife, ts.
- el-Harbî, İshâk b. İbrâhîm. *Ġarîbü'l-hadis*. thk. Süleyman b. İbrahim b. Muhammed el-Abid. Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kura, 1985.

el-İsfahânî Râğıb, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2009.

Kandemir, M. Yaşar. "Ġarîbü'l-hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kayhan, Veli. *Ġarîbü'l-Hadis İlmi -Mahiyeti, Tarihçesi, Müellifler ve İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984.

el-Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd el-Herevî. *Ġarîbü'l-hadîs*. thk. Huseyn Muhammed Şeref – Abdusselâm Hârûn. Kahire: el-Matâbi'ul-Emîriyye, 1984.

el-Kıftî, Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikrîl Arabî, 1986.

Kılıç, Hulusi. "A'şâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Koçkuzu, Ali Osman. "İbnü'l-Esîr, Mecdüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kurt, Mustafa. *Ġarîbü'l-Kur'ân ve Ġarîbü'l-Kur'ân'a Dair Müstakil Eserler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984.

el-Medîni, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed. *el-Mecmû'u'l-muğîs fî ġarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*. thk. Abdülkerîm el-Azbâvî. Cidde: Dâru'l-Medinî li'ddîbâtı ve'n-Neşr, 1988.

Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebu Muhammed Hammuş b. Muhammed. *el-'Umde fî ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlı. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1981.

Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî. "İbn Asker el-Ġassânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Mutçalı. Serdar. *el-Mu'cemu'l-Arabiyyul-hadis*. İstanbul. Dağarcık Yayınları, 1999.

Nâsır et-Tayyâr, Müsâid b. Süleyman. *et-Tefsîru'l-lugaviyyûn lil-Kur'ân'il-Kerîm*. Riyad: Dâru İbn el-Cevzî, 2002.

es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût - Türki Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsü'l-Arabî, 2000.

Sarı, Mehmet Ali. "İdgam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/471. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

es-Selâmî, Muhammed b. Nâsır Muhammed b. Ali. *et-Tenbîh 'ale'l-elfâzi'lletî vağa'a hağa' fî naklihâ ev zabtîhâ ev tefsîrihâ fî Kitâbi'l-Ġarîbeyn an Ebû Ubeyd el-Herevî*, thk. Huseyn b. Abdilazîz b. Omar. Riyâd: Kûnûzü İşbilyâ li'n-neşr ve'tevzi'. 2008.

Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, terc. Mahmut Fehmi Hicâzî, (Almancadan Arapçaya). Riyad: Câmiatu İmam Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye-Câmiatu'l-Meliki Suûd, 1991.

Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956.

es-Sicistânî, Ebû Bekir Muhammed b. Uzeyz. *Nüzhetü'l-kulûb fî tefsîri ġarîbi'l-Kur'ân*. thk. Yusuf Abdurrahman el-Meraşlı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013.

Sönmez, Mehmet Ali. "Ebu Musa el-Medenî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

es-Subkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed Iclî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, 1964.

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: İsa el-Bâbi el-Halebî, 1964.

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004.

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Mühezzebe fî mâ vaḳa'a fî'l-Kur'ân mine'l-mu'arreb*, thk. et-Tihâm er-Râcî el-Hâşimi. Mağrib: Matbaatu'l-Fedâle ts.

Şafak, Ali. "Erş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Tılib, Abdulhamîd Seyyid. *Ġarîbü'l-Kur'ân ricâlühû ve menâhicuhû min İbn Abbas ilâ Ebî Hayyân*. Kuveyt: b.y. 1986.

et-Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmîzî*. nşr. Râid b. Sabri b. Ebi Alfe. Riyad: Dâru'l-Hıdâne lin-neşr ve't-tevzî', 2015.

ez-Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-) meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Omer Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l Arabî, 1990.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb Arnavut – Muhammed Naîm el-Araksûsî. Beyrut: Müesssetü'r-Risâle, 1996.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü'l-Vehbiyye, 2000.

ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilu'l-İrfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvez Ahmed Zemeralî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1995.

ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türaş, 1984.